

POLITIČKA MISAO dr SEKULE DRLJEVIĆA

Rad dr Sekule Drljevića, advokata, političara, publiciste, teoretičara Crnogorske (federalističke) stranke, bio je više decenija, u jednom stepenu, zaobilažen, nije tretiran kao nužna tema istraživanja. Zato su, najčešće uzgred, pominjane uopštene ocjene koje su nastajale u fazama jakih političkih sukoba sa koncepcijama koje je Drljević zastupao. U takvom odnosu prema tome značajnom političkom akteru, u nekim fazama protivrječnom, zatim odlučnom kad je u pitanju vraćanje subjektiviteta crnogorskoj državi, nije prisutna želja za studioznijim pristupom njegovim pogledima na crnogorske i južnoslavenske društvene i državne probleme, već je dominirala namjera da se odbaci u cjelini, učini (i arhivski) nepristupačnim.

Drljevićeva pojava je veoma značajna za izučavanje razvoja pogleda Crnogoraca na vlastitu etnogenezu i državni status Crne Gore. Njegova saznanja lutanja, proces odvajanja od (nametnute) tuđe mitske svijesti, trajala su više od tri decenije, a posebno je važan period od 1919. godine, kada cijelu svoju djelatnost vezuje za interese crnogorskog naroda, nakon što je i sam bio doprinio nestanku crnogorske države. U to vrijeme nalazio se u stalnom sudaru sa velikosrpskim državnim projektom, jer je pokušavao da dođe do teoretske i praktične mogućnosti za obnovu crnogorske samostalne države, ili da se postigne ravnopravna pozicija crnogorskog naroda u okviru "udruženih zemalja". Pred sobom je imao protivnika - srpsku imperijalno orijentisanu buržoaziju, iza koje je bila vojno-policijska sila i zakonodavstvo koje odgovara toj sili.

Vrlo rano, Sekula Drljević je javno negativno karakterisan.¹ I savremeni srpski političari, pa i crkveni prelati, koriste imena S. Drljevića i S. M. Štedimlje za pojednostavljene političke osude, uzimaju ih kao simbole za "dopunu" negativne slike o onima koji rade na vraćanju suvereniteta Crnoj Gori, tj. da korijeni savremenih crnogorskih političkih aktera "sežu još u vrijeme Sekule Drljevića i Savića Markovića Štedimlje, koji su saradnju sa ustaškim režimom pravdali borbom protiv fantomskog (!) velikosrpskog hegemonizma".² Da bi negirali potrebu otpora i borbe Crnogoraca za restituciju crnogorske države i očuvanje vlastite kulture, srpski i prosrpski historičari, u posljednje dvije decenije, pokušavaju negirati postojanje srpskog hegemonizma.

---

¹ U prvoj objavljenoj biografiji dr Sekule Drljevića (Pantelija Jovović, Dr Sekula Drljević, "Tribuna", br. 1, Beograd, 2. januara 1924; - isto: *Crnogorski političari*, Beograd, 1924, 41-43) ima oštih sudova o njegovoj ličnosti i metodama djelovanja. Tako njegov nesumnjivi govornički dar, koji je ispoljavao u parlamentarnim debatama, radikal P. Jovović karakteriše negativno, da je "prelazio u cinizam" samo da bi se protivnik "verbalizmom predstavio pobijeđenim". Jovović dalje tvrdi da je Drljević u politici bio bezobziran, da je zapostavljao zakonitost, a kad nije bio na vlasti da je radio "protivu narodnih i državnih interesa". Za nepersonalizovanu Drljevićevu optužbu, izrečenu na posljednjoj sjednici crnogorske Narodne skupštine (pri kraju 1915), da je Crna Gora zavedena za Goleš Planinu, P. Jovović tvrdi da se odnosila na kralja Nikolu, što je S. Drljević docnije osporio. Zanimljivo je da je u ovoj publicističkoj biografiji Drljević optužen i za širenje defetizma u crnogorskoj vojsci tokom prvog svjetskog rata. Ovaj autor, želeći da dokaže Drljevićavu nedosljednost, napominje da je on najprije (1914) propagirao stvaranje unije između Crne Gore i Srbije, a poslije tražio "samostalnu Crnu Goru ili u najmanju ruku njenu autonomiju". Međutim, u drugoj, ranij Drljevićevoj biografiji (Milija M. Dragović, *Crnogorski almanah*, Subotica, 1929, 40) dati su, u smirenom tonu, osnovni podatci o njegovom životu, sa naglašenom ocjenom retorskih i intelektualnih sposobnosti: "Od Crnogoraca koji se danas bave javnim radom, po jačini duha, stručnoj spremi, trezvenosti misli, svestranom obrazovanju i govorničkom daru, dr Sekula Drljević danas konkurenta nema". Prva enciklopedijska jedinica o S. Drljeviću objavljena je u *Hrvatskoj enciklopediji*. Podatci koje sadrži dati su bez elemenata političke isključivosti (sv. V, Zagreb 1945, 271). Autor enciklopedijske jedinice je Josip Horvat (1896-1968), pisac, kulturni historičar i publicist.

² "Pobjeda", Podgorica, 25. oktobar 2005, 4.

Rane ambicije i politička angažovanja u Crnoj Gori

Sekula Drljević, najmlađi sin Radivoja Drljevića i Dobrice, rođene Vlahović, rođen je u selu Ravni u Morači, kod Kolašina, 26. avgusta / 7. septembra 1884. godine.³ Osnovnu školu je završio u staroj školskoj zgradi pored moračkog manastira (1890-1894), a gimnaziju u Srijemskim Karlovcima (1894-1902).⁴ Studije prava i doktorat završio je u Zagrebu (1902-1908).⁵

Dok je studirao na sveučilištu u Zagrebu, S. Drljević učestvovao je na Kongresu srpske omladine, koji je održan u Beogradu, 16. septembra 1904. godine, u povodu 100-godišnjice prvog srpskog ustanka, pa je bio izabran za podpredsjednika. Učesnici kongresa, njih oko 200, odlučili su da se formira savez "pokrajinskih" organizacija "srpske" omladine. Radi se, u stvari, o pokušaju obnove Ujedinjene omladine srpske, koja je bila osnovana u Novom Sadu 1866, a ukinuta nakon pet godina, 1871. godine.⁶

U Zagrebu, S. Drljević bio je jedan od osnivača Srpskog akademskog literarnog društva "Njeguš" (9. novembra 1905), pa je tom prilikom izabran za podpredsjednika. Takvo angažovanje u ekspanziji srpskih kulturnih asocijacija, odgovaralo je tadašnjem nivou Drljevićevo poznavaanja crnogorske povijesti i kulture.⁷

---

³ Drljevići su se doselili u Moraču u prvoj polovini XVII vijeka. Poznato je da je eponim *Drlje* živio u Drljevini u Prekobrđu. Koliko je imao sinova, i kako su se zvali, "sadašnji naraštaj ne zna". Nepoznati su i unuci Drljevi. Zbog dužne krvi napuštali su Drljevinu i odselili se u Sandžak, đe su živjeli oko 80 godina. Braća Drljevići (Mato, Đuro, Petar i Rako) sukobili su se s Turcima i pobjegli u Tore, a zatim su se naselili u Ravnima kod Medenica. Od pomenute četvorice braće potiču Drljevići. Jedan od najpoznatijih ratnika iz familije Drljević je Peruta (Petar-Pero), koji je poginuo na Baču kod Kolašina (1850); on je bio brat Sekulina praprađeda Mata. U molbi koju je uputio kralju Nikoli, da bi dobio stipendiju (1901), Sekula kaže za sebe da je "odluljan u kolijevci junačkoga mi đeda" Perute (Pera). Sačuvana je epska pjesma "Osveta Perute Drljevića" (Sekula Dobričanin: *Donja Morača*, CANU, Titograd 1984).

⁴ Sekula Drljević se, iz Srijemskih Karlovaca, 10. avgusta 1901, molbom obratio kralju Nikoli, da bi dobio stipendiju za dalje školovanje. U molbi on o sebi piše: "Ja, Sekula Drljević, najvjerniji sluga Viteškoga Gospodara, vjerni sin junačke Crne Gore, mile mi domovine, rođen sam u Morači, odluljan u kolijevci junačkoga mi đede Pere Drljevića. Nad glavom mi visaše Perin mač te me buđaše zvonkijem zveketom, kao da mi hotijaše nešto reći; ali ja, ja ne razumjeh zveket taj. Ali sad - sad razumijem onaj mač nad kolijevkom. Taj mač je sv. amanet mojih prađedova, to je amanet koji mi govori: 'Mlogo si dužan Gospodaru svom, budi Mu vjeran, oduži taj sv. dug'. O, biću Mu vjeran, vjeran do smrti, kunem Vam se sv. (svetinjom) senke prađedovske, do smrti ću čuvati amanet Vaš, svetinju tu... Da, Viteški Gospodaru, vjernost prema Vašem Kraljevskom Visočanstvu, to mi je nasljedstvo, to mi je sv. amanet mojih prađedova. Sudbina mi dade pero u ruke, da perom odužujem sv. dug, perom da se borim, sa perom da ginem za Gospodara svog Viteškog, ali da dorastem za takav boj, trebam pomoći od premilostivog Gospodara, te se usuđujem Njega najponiznije zamoliti, da bi mi jedno stipendijsko mesto najmilostivije udijeliti blagoizvolio. Osažen krijepkom nadom u neiscrpivu milost Vaše darežljive desnice, jesam najvjerniji sluga Vašeg Kraljevskog Visočanstva, Sekula Drljević, uč. VII razreda gimnazije." (NMCG-BAO, Nikola I, 1901/II, 246).

⁵ Položio je "rigoroz" (lat. *rigorosum examen* - strogi ispit), na kome je postigao doktorat.

⁶ Mil. L. P.: Srpski omladinski kongres, "Branik", XX, Novi Sad, 20 Septembra 1904, br 204, 1-2. - Četiri decenije poslije pomenutog kongresa, Drljević je našao za potrebno da komentariše smisao organizovanja toga kongresa da bi pokazao da je, kao mlad čovjek, bio izmanipulisan: "Svoju velikosrpsku politiku Pašić je navijestio krunisanjem kralja Petra, 1904. g. Preko beogradske akademске omladine uspio je da u Beograd na omladinski kongres dođe i akademska mladež iz Zagreba i iz Sofije. Omladinskim kongresom počele su krunidbene svečanosti. Kralj Petar je došao u sveučilišnu zgradu, gdje ga je dočekala mladež iz svih zemalja južnih Slavena. Čuli su se povici: 'Živio jugoslovenski car'. Zagrebačka i sofijska mladež osjetile su da su natociljane, ali je bilo prekasno. Slavila je pobjedu religija podvale" (S. D., Sumrak religije podvale, "Hrvatski narod", br. 1144, Zagreb, 24. IX 1944, 3).

⁷ "Bosanska vila", Sarajevo 1905, br. 21, 334.

S. Drljević je objavio radnju (1907), u kojoj je, prvi u stručnoj pravnoj literaturi, detaljno opisao i prezentirao sadržaj *Ustava za knjaževinu Crnu Goru*.⁸ Tu je Drljević, uz neke komentare i primjedbe, prikazao sva poglavlja Ustava. On donosi značajan zaključak, da analiza odredaba pokazuje da se ima pravo "nazvati ustrojstvo Kneževine parlamentarnim". Zanimljivo je napomenuti da ovu radnju S. Drljevića docnije crnogorski pravni autori ne pominju.

Nakon studija, od 1908. godine, radio je kao sekretar u crnogorskom Ministarstvu finansija na Cetinju, a zatim je postavljen na mjesto vršioca dužnosti načelnika u Ministarstvu pravde.

Taj Drljevićev brzi uspjeh neki njegovi kritičari povezuju sa posredovanjem njegovog starijeg brata Janka Drljevića,⁹ koji je imao uticaja na Dvoru, kao i sekretara kralja Nikole, Miloša Živkovića,¹⁰ s kojim je S. Drljević imao dobre odnose. Pored ličnih sposobnosti, možda su i ti posrednici doprinijeli njegovom usponu u državnoj upravi.

Drljević je postao politički aktivan u vremenu kada su agenture srpskog vladajućeg sloja programski djelovale na prostoru zapadnog Balkana. Tada su upućivane oružane četničke jedinice u Makedoniju i na Kosovo da bi pripremile osvajanje tih teritorija. Stvarani su planovi za ubačanje terorističkih (četničkih) jedinica u Crnu Goru, da bi izvršile puč (1907. i 1909).

Kada je Austro-Ugarska anektirala Bosnu (1908), u Srbiji su se otvoreno javljali pozivi na rat. Tome se pridružio i Jovan Cvijić, koji je pisao: "Srpski se problem mora rešiti silom" i zato treba "prvu iole povoljnu priliku upotrebiti" za izazivanje rata sa Austro-Ugarskom. U to vrijeme, od avgusta 1908. do oktobra 1909, u Crnoj Gori dogodio se "Kolašinski proces" koji je izazvan zavjerom protivu kralja Nikole i crnogorske vlade. Zavjera je organizovana u Srbiji, đe su politički i vojni stratezi, kao i vođe terorističkih organizacija, uporno radili na planu za osvajanje Crne Gore, da bi Srbiji, u skladu sa "Načertanijem", bio obezbijeđen izlazak na more.¹¹

Na početku 1909. godine nova zavjerenička grupa prihvatila je statut tajne organizacije koji je napisao major Nikola Mitrović,¹² na osnovu koga je trebalo tajno formirati grupe u svim krajevima Crne Gore. Zavjera je otkrivena u septembru iste godine, kada je potporučnik Petar Đinović odlučio da počne vojnu akciju bez saglasnosti zavjereničkog Centralnog odbora i njegovog predsjednika, majora Nikole Mitrovića. Suđenje zavjericima je bilo u Kolašinu, pred

---

⁸ "Mjesečnik Pravničkoga društva u Zagrebu", br. 6 i 7, 1907, 269-276 i 342-349.

⁹ Janko Drljević, stariji brat Sekule Drljevića, završio je Pravni fakultet u Zagrebu. Bio je velikosudija za kapetaniju donjo-moračku, narodni poslanik, istražni sudija u bombaškoj aferi (1907-1908), a zatim okružni načelnik u Kolašinu. Bio je gradonačelnik Cetinja kada je kralj Nikola krunisan (1910) pa je tada dobio francusko odlikovanje Legiju časti. Janko je uputio čestitku podgoričkoj skupštini, 27. novembra 1918, kao podršku odlukama o zbacivanju crnogorske Dinastije i poništenju crnogorske državnosti; u tom telegramu Janko kaže da je grad Kolašin "okićen (je) srpskim zastavama" i da "manifestacijama nema kraja". Godine 1923. bio je na kandidatskoj listi radikalne stranke. Za vrijeme drugog svjetskog rata pristupio je četnicima. Strijeljali su ga Nijemci 1944, kod Kolašina. - Najstariji Sekulin brat Jakov, oficir crnogorske vojske, poginuo je na početku prvog svjetskog rata (1914).

¹⁰ Miloš Živković (Karlovac, 1876 - Utina, 1942), publicista; došao je u Crnu Goru 1905; početkom 1906. uređivao sedam brojeva lista "Glas Crnogorca". Početkom 1912. godine postao je sekretar kralja Nikole. Objavio je knjigu *Pad Crne Gore* (1923).

¹¹ Za ilustraciju obuzetosti srpskih zvaničnih institucija željom za posjedanjem tuđih teritorija, navodim dio naredbe generala Boža Jankovića, komandanta III srpske armije, od 27. oktobra 1912. godine: "Mi smo osvojili mnoge plodne doline i zauzeli mnoge lepe varoši, ali nam je ostalo još da izbijemo na srpsko Jadransko more, te da našoj otadžbini otvorimo slobodan put za ceo svet. To je naša neodoljiva želja, zbog toga i rat vodimo (...). Naš vrhovni komandant i naša otadžbina s nestrpljenjem očekuju da se pojavimo u lepom i toplom srpskom primorju". Cilj srpskog generala B. Jankovića tada je bilo albansko more. ("Balkanski rat u slici i reči", god. I, br. 36, Beograd, 17. XI 1913, 567).

¹² Nikola Mitrović, major iz Bratonožića, emigrirao nakon otkrivanja zavjere. Ubijen u Skoplju, 31. jula 1910. godine.

vojnim sudom koji je tada formiran,¹³ a presuda je izrečena 25. novembra 1909. godine.¹⁴ Sekula Drljević, iako je bio u to vrijeme ministar pravde, nije sudjelovao u tome procesu.

Kada je dr Lazar Tomanović¹⁵ rekonstruisao crnogorsku vladu, S. Drljević je postavljen za ministra pravde, 2. aprila 1909. godine.¹⁶ Za vrijeme svoga mandata angažovao se oko izrade Zakona o kaznenom postupku, Trgovačkog i Mjениčkog zakona, kao i Zakona o advokaturi. Osim što je bio ministar pravde, vršio je i dužnost zastupnika ministra prosvjete.¹⁷ Na taj položaj dao je ostavku, 24. januara / 6. februara 1910. godine, kada je nastao spor oko prijedloga zakona o administrativnoj podjeli zemlje, kao i o ustrojstvu sudova. Međutim, neki autori misle da je do ostavke došlo zbog promjene političkog kursa kralja Nikole prema Rusiji. S. Drljević i Jovan S. Plamenac, pošto su istovremeno podnijeli ostavke, uputili su, povodom toga čina, kralju Nikoli zajedničko pismo u kome se pravdaju i iskazuju vjernost, ali ne govore o motivacijama demisioniranja.¹⁸

Za poslanika crnogorske Narodne skupštine S. Drljević je bio izabran 1909. godine, nakon izbora za ministra, iako nije imao navršenih 30 godina.¹⁹ Prema nekim autorima, u Crnogorskoj narodnoj skupštini je postavljeno pitanje, zašto je izabran za poslanika čovjek koji ne ispunjava uslove predviđene Ustavom, pa da je zbog toga falsifikovana njegova krštenica, da bi ostao u Skupštini.

U to vrijeme je S. Drljević priješao u Podgoricu, đe je otvorio advokatsku kancelariju. Dcnije je postavljen na mjesto sudije, a zatim i predsjednika Oblasnog suda. Iz ove faze Drljevićevog rada treba pomenuti objavljivanje rasprave o razvoju crnogorskih državnih organa,

---

¹³ Sud su sačinjavali: vojvoda Mihailo Vučinić, predsjednik, Ivo Đurović, brigadir, Jovo Bećir, komandir, Luka Gojnić, Milo Matanović, Jovo Medenica, Rajo Laban, Periša Vlahović i Vule Tomović.

¹⁴ Pišući o "Kolašinskom procesu", Jovan Đonović, jedan od trojice članova srpske tajne terorističke organizacije "Crna ruka", ne istražuje političke podsticaje i motive zavjerenika. Đonović osuđuje crnogorsku vlast što je formirala "nestručni" vojni sud. Samu zavjeru ne osuđuje, već o njoj govori kao o nedefinisanoj pokušaju dizanja pobune nekih osoba: "Za jedan nepromišljen pokušaj odmetanja od vlasti nekoliko seljaka i jednog podporučnika, osuđeno je na smrt sedam lica, a na robiju i zatvor nekoliko desetina" (J. Đonović: *Ustavne i političke borbe u Crnoj Gori 1905-1910*, Beograd 1939, 251). - U propagandnoj koautorskoj knjizi, J. Đonović i T. Božović pokušavaju negirati činjenicu da je crnogorska opozicija radila i stvarala tajne organizacije za nasilnu promjenu režima u Crnoj Gori, po uputstvima velikosrpske propagande, koju su finansirali srpski dvor i policija (T. Božović i J. Đonović: *Crna Gora i napredni pokret*, Beograd 1911).

¹⁵ Lazar Tomanović, crnogorski publicista i političar (1845-1932).

¹⁶ Prilikom primanja ministarske dužnosti, napravljen je zapisnik (3. aprila 1909) u Knjaževskom dvoru o polaganju zakletve: "Pristupi Dr. Sekula Drljević, te, u izvršenju čl. 107 Ustava, položi Njegovom Kraljevskom Visočanstvu Knjazu Gospodaru šljedeću zakletvu: Ja, Sekula Drljević, zaklinjem se Bogom svemogućim i svim što mi je na svijetu najmilije, da ću Knjazu Gospodaru vjeran biti i da ću se savjesno pridržavati Ustava i zemaljskih zakona. Tako mi Bog pomogao". Ovaj akt potpisali su dr Sekula Drljević i Ministar finansija i građevina Dušan Vukotić (AONMCG, fond Nikola I, dok. br. 33).

¹⁷ "Državni kalendar Knjaževine Crne Gore za prostu 1910. godinu", Cetinje 1909, 53.

¹⁸ "Vaše Kralj. Visočanstvo, Uzvišeni Gospodaru! U najponiznijoj odanosti usuđujemo se potpisani, u vezi s našim postupkom, izjaviti Vašem Kralj. Visočanstvu da nas je u tome rukovodila samo nepokolebljiva odanost prema Vama i topli patriotizam, vjerujući istovremeno, da će i Vaše Kralj. Visočanstvo naš postupak tako i razumjeti. No, ipak, da uklonimo pred Vašim Kralj. Visočanstvom svaku mogućnost drugčijeg shvatanja našeg postupka, izjavljujemo: da smo spremni kako u svemu i u svakoj prilici tako i u ovoj bez ustezanja i potpuno pokoriti se Vašoj Najvišoj odluci. Vašeg Kralj. Visočanstva najponizniji - Jovan S. Plamenac, Dr Sekula Drljević, Cetinje, 24. januara 1910".

¹⁹ Odredba u *Ustavu za Knjaževinu Crnu Goru*, član 53, glasi: "Za narodnog poslanika može biti izabran samo onaj crnogorski državljanin kome ima punijeh 30 godina" (*Ustav za Knjaževinu Crnu Goru*, Cetinje 1905, 15). - "Čim je Drljević postao ministar, udešeno je te se je upraznilo jedno poslaničko mjesto i on je izabran za poslanika, iako nemađase trideset godina" (Pantelija Jovović, *Crnogorski političari. Portreti*, Beograd 1924, 42).

sudstva i zakonodavstva, *Organizacija crnogorskih redovnih građanskih sudova u svom istorijskom razvitku*, koja je objavljena 1910. godine.²⁰

Kralj Nikola je (6. juna 1912) dao mandat Mitru Martinoviću da sastavi novu vladu, u kojoj je S. Drljević postavljen na mjesto ministra finansija i građevina.²¹ Vlada M. Martinovića podnijela je ostavku, jedanaest mjeseca docnije, povodom pristanka kralja Nikole na zahtjeve konferencije ambasadora velikih sila u Londonu, da crnogorska vojska napušta Skadar.²² S. Drljević je tada otišao u Beograd i održao govor na mitingu, sa balkona "Grand hotela",²³ građanima koji su protestovali što, pod pritiskom velikih sila, crnogorska vojska napušta tek osvojeni Skadar. Taj njegov govor docnije je interpretiran kao Drljevićev apel, da je došao momenat, poslije pobjeda crnogorske i srpske vojske u balkanskom ratu, da se uspostavi vojna, diplomatska i carinska unija između Crne Gore i Srbije. Govor S. Drljevića korišćen je da se drukčije prikažu njegovi tadašnji politički stavovi, pa je bio prinuđen da opiše cio događaj: "U toku rata, oko Uskrsa 1913. godine,²⁴ bio sam nekoliko dana u Beogradu. Za vrijeme moga boravka u Beogradu crnogorska je vojska ušla u Skadar. Tim povodom manifestirali su beogradski građani pred Dvorom Kralja Petra I, pred ruskim Poslanstvom, pred predsjedništvom srpske vlade i pred 'Grand hotelom', u kome sam ja bio odsio. Manifestantima se zahvalio s nekoliko riječi kralj Petar, a održali su govore predsjednik srpske vlade Nikola Pašić, ruski poslanik Hartwig i ja s balkona 'Grand hotela'. Naše govore u cjelini donijele su sve beogradske novine. Prema tome, Beograd se ne može izgovarati da mu je sadržaj toga moga govora nepoznat. U njemu nema ni riječi o sjedinjenju Crne Gore i Srbije. U članku 'Crnogoroslavlje' Beograd ipak tvrdi protivno".²⁵

Po sporazumu (9/22. aprila 1913. godine) koji su potpisali crnogorski prijestolonasljednik Danilo i turski general Esad-paša, turska vojska se obavezala da će napuštiti Skadar 10/23. aprila 1913. godine. Istoga dana u Beogradu su bile manifestacije, slavljeno je osvajanje "srpskog Skadra". Pred dvorom okupili su se manifestanti, pa im se srpski kralj Petar obratio: "Braćo! Sjajni uspjesi naše braće Crnogoraca ispunili su moje srce velikom radošću kao i sva vaša srca. Diveći se njihovoj hrabrosti, uzviknimo: 'Da živi Njegovo Veličanstvo kralj Nikola i Njegov

---

²⁰ Arhiv za pravne i društvene nauke, knj. 9, Beograd, 1910, 386-412. - Rasprava je, kako sam autor kaže, pisana isključivo na osnovu dokumenata sahranjenih u Državnoj arhivi i u Arhivi staroga Senata. U uvodnom dijelu Drljević kaže da crnogorska država, zbog stalnih turskih napada, nije mogla da razvije jaku centralnu vlast, već je, radi opstanka, razvijan plemenski separatizam. Dalje u radnji je opisan zakonodavni rad i razvoj institucija od mitropolita Petra Prvoga do prve decenije XX vijeka. Ovu raspravu ne navode neki crnogorski pravni pisci koji se bave istom temom, pa se može pomisliti da zauzimaju takav stav iz političkih pobuda. Toj temi Drljević se vratio šesnaest godina docnije, u predavanju "Razvitak pravosuđa i uprave u Crnoj Gori", koje je održao na Narodnom univerzitetu u Beogradu. Na kraju predavanja S. Drljević je rekao da *Opšti imovinski zakonik za Knjaževinu Crnu Goru i Gorski vijenac* ostaju "vječni spomenik crnogorskog naroda na kulturnom polju".

²¹ "Glas Crnogorca", XLI / 6. jun 1912, br. 24, 1.

²² Čim su crnogorske trupe, poslije polugodišnje opsade i izuzetno velikih gubitaka, zauzele Skadar, po ugovoru o predaji od 9/22. aprila 1913. godine, Konferencija ambasadora velikih sila u Londonu, uputila je Crnoj Gori ultimatum, 27. aprila (po n. kal.), u kome se zahtijeva da se crnogorska vojska mora evakuisati iz tek zauzetog grada. Kralj Nikola je telegrafski obavijestio srpskog kralja Petra o pripremljenom austro-ugarskom napadu na Crnu Goru, ako ne bude udovoljen zahtjev Konferencije ambasadora. Odgovor je dobio od Nikole Pašića, da oružani sukob sa Austro-Ugarskom treba izbjeći, a da Srbi ne mogu uzeti učešća u tom sukobu. Na sjednici crnogorskog Krunskog savjeta (4. maja) kralj Nikola je izjavio da crnogorska vojska mora napuštiti Skadar.

²³ "Grand hotel" nalazio se u Hilendarskoj ulici br. 2 (Zanatski dom).

²⁴ Te godine uskrs je bio 27. aprila, po novom kalendaru.

²⁵ S. Drljević, Pitam Beograd, "Spremnost", br. 104, Zagreb, 20. II 1944, 3. - U dva beogradska lista: "Srpski narod" (29. januara 1944), i "Novo vreme" (30. januara 1944), pod naslovom "Crnogoroslavlje", objavljen je isti tekst, napad na Drljevićev članak, objavljen u zemunskom "Graničaru" u kome je pisao o "crnogoroslavlju".

narod". Manifestantima se ispred ruskog poslanstva obratio poslanik Hartwig: "Primate moju srdačnu zahvalnost za srpsku i crnogorsku pobjedu i za pobjedu celoga slovenstva". Sa balkona ministarstva inostranih poslova manifestante je pozdravio i N. Pašić. Iza toga, manifestanti su došli pred "Grand hotel", đe je trgovac Radojlović "vrlo lepim patriotskim govorom pozdravio crnogorskog ministra finansija" dr Sekulu Drljevića.²⁶

U svom govoru S. Drljević nije pomenuo crnogorsku vojsku koja je ginula oko Skadra, već slavi "srpsko oružje" i "srpske heroje". On čestita ratne tekovine "srpskim vladarima, jednorodnim kraljevima", ne pominjući crnogorskog kralja. Iako je docnije (1944), pozivajući se na beogradsku štampu, pokušao osporiti da je tada propagirao ujedinjenje Crne Gore i Srbije, on je uputio takvu poruku kada je zaželio da osvajanje Skadra "bude osnova jednog velikog spoja davno željenog, koji će biti osnova velike srpske države". Može se primijetiti da je S. Drljević posjetio Beograd u trenutku dok je trajala londonska konferencija ambasadora velikih sila koji su tražili od Crne Gore da odustane od zauzimanja Skadra jer je već bilo riješeno da taj grad pripadne Albaniji. Organizovanim manifestacijama trebalo je uputiti poruku evropskim silama da odustanu od pritiska na Crnu Goru, kada već i Srbija izražava radost zbog osvajanja Skadra. Zato se u govorima pred manifestantima, kao ni u Drljevićevom pozdravu, ne pominje da Skadar treba da pripadne Crnoj Gori. Drljević samo pominje buduću "veliku srpsku državu". U govorima manifestanata pominje se "srpski Skadar". Poruka londonskoj konferenciji jasno je iskazana u riječima Nikole Pašića, da se nada da će velike sile "posle tolike prolivene krvi i takvog oduševljenja kojim je srpski narod pozdravio pad Skadra - svoje rešenje ublažiti i nagraditi prolivenu krv". Konačno, pred ruskim poslanstvom svirana je ruska himna "Bože carja hrani", koju su izveli pripremljeni muzikanti. Akcija organizovanja manifestacija bila je uzaludan pokušaj apela na velike sile da odustanu od pomenute odluke.

---

²⁶ A., Manifestacije u Beogradu. Beograđani su juče na veličanstven način proslavili pad Skadra. (Međunaslov) Manifestanti i crnogorski ministar. - "Politika", br. 3321, Beograd, 11. april 1913, 3 (po st. kal.). - Prema izvještaju lista "Politika", S. Drljević je odgovorio na pozdrav: "Braćo! Ako i jednog ima među vama, koji do sada nije verovao u proročanstvo, evo danas mora da veruje. U najteže vreme naroda srpskog na Balkanu, u doba najrnije tiranije nad srpskim narodom, u vreme kad je srpski narod morao po pećinama da slavi Uskrs svoga srpskog boga i srpsko Roždestvo, danas mi dočekasmo da se osvedočimo (...). Poslednji otpor protiv turske tiranije Crna Gora je uništila zauzećem Skadra. Srpski narod danas slaveći Uskrs 1913. godine, može da slavi baš u svojim odnosima prema Turskoj, konačni i slavni Vaskrs svoje velike države. U ovom momentu velikog narodnog uzbuđenja, u momentu kad smo svi mi pre nekoliko meseca preživljavali jednu najveću epopeju, koju će upamtiti istorija čovečanstva, epopeju slave srpskog oružja u velikom ratu, epopeju pobjede na Kumanovu, Bitolju, Jedrenu, u ovom momentu kad mi doživljujemo da se proslavljeno srpsko oružje svojom slavom diže do nebesa, ne treba ni dokazivati da nam je slatko pao ovaj novi dokaz slave srpskog oružja, srpskog heroizma. Srpski heroji i oni koji su na krvavom razbojištu kosti ostavili i ovi koji se vraćaju živi svojim domovima, oni svojim delom, a oni svojom dokazanom hrabrošću i gotovošću da mru za srpsku državu i srpsku državnu ideju, najjača su garancija da će srpski narod sva prava koja su mu oni stekli umeti i održati. Herojima srpskim neka je slava, a narodu neka su srećne tekovine njihovog heroizma. Neka su srećne te tekovine srpskim vladarima, jednokrvnim kraljevima, i neka bude osnova jednog velikog spoja davno željenog, koji će biti osnova velike srpske države. Braćo! Beograd je ne samo prestonica Srbije, nego i kulturni centar srpskog naroda, Beograd je središte naroda srpskog i prirodno je da srce, gde mu je mesto, svakad najživlje oseća u velikim momentima narodnog života. Mene ni najmanje ne iznenađuje oduševljenje koje pokazuju beogradski građani, nego, na protiv, mene bi iznenadilo da su drukčije postupili beogradski građani, koji treba zbog toga što su srećni sticajem prilika u srcu naroda srpskog, u njegovom kulturnom centru, da celom svojom energijom doprinesu za jako kulturno napredovanje novih srpskih država. Beogradski građani dokazuju da su potpuno svesni teške odgovornosti koju, već samim svojim položajem u srpskom narodu, na sebe primiti moraju. Molim vas da primite moju blagodarnost na vašem bratskom saosećanju, na vašim bratskim željama; na željama vašim koje ste izrazili meni, a koje želite sebi, jer meni ne možete želeći ništa drugo nego što sebi. Ja vam čestitam što ste tako široko shvatili značaj današnjeg dana; ja vam čestitam, što gledate u Skadru novu svoju tekovinu, ja vam želim da vam ta tekovima bude srećna - vama i celom narodu srpskom".

Na parlamentarnim izborima 1913, Drljević je bio izabran za poslanika, pa je iskoristio priliku da postane "ideolog" borbe za ujedinjenje Crne Gore i Srbije "na konfederalnoj osnovi". To je period pojačanog pritiska na Crnu Goru, od strane srpskog režima i crnogorske emigracije, plaćane i instruirane od srpskog Dvora i Vlade. Vođe crnogorske emigracije bili su Marko Daković,²⁷ Todor Božović i Jovan Đonović, koji su agitaciju protiv crnogorske vlasti zasnivali na konstrukciji da su u Srbiji ostvarene građanske slobode, pa da su srpski Dvor i tamošnja vlast "stekli" "pravo" da vladaju i Crnom Gorom.²⁸

U crnogorskoj Narodnoj skupštini S. Drljević je, uvjeren da su se nakon balkanskih ratova stekli uslovi, održao govor, u kome je predložio carinsku, vojnu i diplomatsku uniju između Crne Gore i Srbije. Odmah nakon sjednice, Drljević je svoj govor objavio u obliku brošure, da bi politički jače djelovao.²⁹ Taj prijedlog, koji je S. Drljević iznio u crnogorskoj Narodnoj skupštini, naišao je na otpor. U ocjeni crnogorske Vlade, kako je interpretirao ministar finansija i građevina Risto Popović, prihvatanje prijedloga S. Drljevića bilo bi opasno "za državni individualitet Crne Gore". Za Drljevićev prijedlog glasalo je samo šest narodnih poslanika.

Kada je Srbija, preko svoje militantne tajne organizacije "Crna ruka", koja je izvela atentat na Franca Ferdinanda, u Sarajevu 1914, izazvala Austro-Ugarsku da stupi u rat, crnogorski kralj Nikola, Vlada i Narodna skupština nijesu razumjeli da se po planu pomenute tajne organizacije razvijaju sukobi, već su Srbiju videli kao žrtvu austro-ugarske agresije. Na lukavi telegram N. Pašića kojim je on pitao crnogorsku Vladu³⁰ za mišljenje kako da srpska Vlada odgovori na austro-ugarski ultimatum, upućen je odgovor da je Crna Gora spremna da "podijeli zlo i dobro sa Srbijom". Pokazaće se da je to početak tragedije za crnogorsku državu i narod. Na vanrednoj sjednici crnogorske Narodne skupštine, koja je održana 1. avgusta 1914, raspravljalo se o odgovoru srpskoj Vladi, iako su kralj Nikola i Vlada bili već dali pristanak da će dijeliti sudbinu sa Srbijom. Kralj je bio izdao naređenje da se izvrši opšta mobilizacija.

Na sjednici crnogorske Narodne skupštine vladalo je iracionalno stanje duha, pa se u govorima poslanika najčešće pominju: krv, smrt, pogibija, da u Evropi nije bilo rata "bez naših kostiju", da se Crna Gora nalazi pred žvalama jedne hijene, da su Crnogorci mali, ali da su po hrabrosti veliki jer će sada proći svoju "vitešku krv". Te uzavrele (epske) govore pratili su aplauzi i odobravanja sa uzvicima da će Crna Gora "i danas, kao uvijek, podijeliti zlo i dobro sa Srbijom". Doprinos takvoj atmosferi dao je i S. Drljević koji je rekao: "Držati danas velike govore, značilo bi vrijeđati svetinju ovog momenta. Davati izjavu o solidarnosti sa Srbijom

---

²⁷ Marko Daković, član terorističke srpske organizacije "Crna ruka", pred bombašku aferu tražio je od Narodne stranke da povede oružanu akciju za uklanjanje kralja Nikole i crnogorske Vlade. Osuđivao je Mihaila Ivanovića i druge da su za pasivni otpor, pa zato prijeti (19. oktobra 1907) da će učiniti da kunktatori (lat. cunctator - oklijevalo) izgube glave. - S. Drljević kaže da M. Daković, pošto je izabran za člana Izvršnog odbora podgoričke skupštine, "nije shvatao da se janjičarskim sredstvima i metodama država ne konsoliduje nego ruši", pa stalno traži za sebe "položaj privilegovanog zavjerenika", (S. D., Opet Marko Daković, "Politika", 5. januara 1928).

²⁸ J. Đonović, *Ustavne i političke borbe u Crnoj Gori*, Beograd 1939, 285.

²⁹ Dr. S. Drljević: *Borba za carinsku, vojnu i diplomatsku uniju između Crne Gore i Srbije*, Cetinje 1914. - Govor Dr. Sekule Drljevića, narodnog poslanika, održan 10, 11. i 12. februara 1914. godine, u Crnogorskoj narodnoj skupštini, sa njegovim prijedlogom adrese (prema stenografskim bilješkama). - Bilješka da je S. Drljević objavio ovu brošuru štampana je u "Srpskom književnom glasniku" (Beograd, 1914, XXXII, 7, 533). U bilješci koja je potpisana inicijalom "P", stoji da je uz govor S. Drljevića priložen prijedlog manjine, čiji je on šef, za adresu koja treba biti upućena knjazu Nikoli I Petroviću.

³⁰ Članovi crnogorske Vlade tada su bili: Janko Vukotić, predsjednik i ministar vojni, Risto Popović, ministar finansija i građevina, Ljubomir Bakić, ministar pravde, Petar Plamenac, ministar spoljnih poslova, Savo P. Vuletić, ministar unutrašnjih poslova, Gavriilo M. Cerović, ministar prosvjete i crkvenih poslova.

značilo bi vrijeđati jedinstvo srpskih interesa. Austrijski napad na Srbiju, to je koprcanje države koja mora propasti. Istorija veli da je Austrija svuda bila bijena i svuda dobila toljaga kao biza na pazaru. Ovo je početak svršetka ove države. Crnogorski će narod izvršiti svoju dužnost žrtvujući sve za otadžbinu, za spas i ujedinjenje srpstva".³¹

Veoma jasno je iskazao S. Drljević, u navedenom citatu, svoja tadašnja shvatanja o crnogorskom narodu, pokazavši da ni on, ni Kralj ni Vlada ni Skupština nijesu razmišljali o koncipiranju crnogorskih narodnih interesa. Docnije, u procesu vlastitog političkog sazrijevanja, Drljević je zapisao suprotno saznanje: da u sudarima velikih naroda, mali narodi moraju čekati ishod bitke, jer, u suprotnom, postaju sigurne žrtve. Tako se dogodilo i sa Crnom Gorom, tokom prvog svjetskog rata i na međunarodnoj konferenciji koja je uslijedila, - nestala je kao politički subjekt. Taj tragični kraj crnogorske države doveo je S. Drljevića do punijeg saznanja, pa bilježi: "Moćni znadu da slabi smatraju svojim životnim ciljem da postanu s njima jednaki u pravu"; moćni obećavaju, a slabi vjeruju i "time dokazuju da su slabiji ne samo u snazi, nego i u mudrosti".³²

Drljevićeve riječi o potrebi ulaska Crne Gore u rat sa Austro-Ugarskom izazvale su "burno dugotrajno klicanje". Kralj Nikola je u proklamaciji patetično pozivao Crnogorce u rat: "Ko je junak nek slijedi koracima dva stara srpska kralja: da ginemo i krv prolivamo za jedinstvo i slobodu zlatnu".

Ima više primjera da je, u to vrijeme, Drljević isticao tzv. "srpstvo" i njegovo "jedinstvo".³³ Posljedica ovakvih stavova jednog broja poslanika bio je tragični ulazak Crne Gore u ratnu avanturu, bez ratnog plana, bez ekonomske osnove i stvarnih saveznika.

Postavlja se pitanje - zašto je S. Drljević predložio Crnogorskoj narodnoj skupštini carinsku, vojnu i diplomatsku uniju sa Srbijom? U to vrijeme, nakon balkanskih ratova, trajala je najjača propaganda da su Crna Gora i Srbija "dvije srpske države" koje treba objediniti. S. Drljević je završio gimnaziju i studije u Austro-Ugarskoj, đe je upoznao pravne regulative na kojima se zasnivala ova monarhija, pa je možda mislio da se takvo rješenje može primijeniti i za crnogorsko-srpske odnose.

U Crnoj Gori je trajala velikosrpska propaganda, koja je bila usmjerena protivu samostalne crnogorske države. Ta koncepcija prodrla je u Crnogorsku narodnu skupštinu, u kojoj su djelovali klubaši (Narodna stranka) "sa nedovoljno prečišćenim pogledima na perspektive razvitka svoje zemlje".³⁴ Na jednoj od sjedica predložio je dr. M. Marušić da se Crnogorska skupština preimenuje u: "Srpska narodna skupština Knjaževine Crne Gore".

Nakon Drljevićevog govora o potrebi unije sa Srbijom, publikovan je članak, za koji postoji mišljenje da je njegov autor Sekula Drljević.³⁵ U tome tekstu tretirana je ista ideja koju je saopštio S. Drljević na sjednici crnogorske Narodne skupštine. Autor članka polazi od činjenice da je u prvom balkanskom ratu došlo do teritorijalnog dodira Crne Gore i Srbije, pa da je postalo aktuelno pitanje unije te dvije države. Dosadašnja njihova razdvojenost sandžačkom enklavom,

---

³¹ "Zeta", br. 31, 6. avgust 1939.

³² S. Drljević, Veliki i mali, "Hrvatski narod", br. 1176, 25. X 1944, 3.

³³ Novica Radović, Značajna dvadesetpetogodišnjica, "Zeta", 10/1939, 31, 1.

³⁴ Jagoš Jovanović, *Stvaranje crnogorske države i razvoj crnogorske nacionalnosti*, Cetinje 1948, 362

³⁵ R., Unija Crne Gore i Srbije. Glas iz Crne gore, "Branik", br. 60, Novi Sad, 23. mart 1914, 1. - Može se pretpostaviti da je Drljević, kada je odlučio da predloži uniju Crne Gore sa Srbijom, imao u vidu prijedlog austro-ugarskog poslanika u Crnoj Gori, barona Gizla, od 22. novembra 1912, za sklapanje carinske unije između Crne Gore i Austro-Ugarske. Taj prijedlog odbijen je nakon pregovora crnogorskog predstavnika Lazara Mijuškovića i austrijskog diplomate barona Gizla, 23. novembra 1912 (M. Vojvodić, *Pokušaj Austro-Ugarske za carinsku uniju sa Crnom Gorom*, u: *Jugoslovenski narodi pred prvi svjetski rat*, Beograd 1967).

navodno je bila "glavna prepreka", ali je još ostalo dinastičko pitanje jer na čelu te dvije države stoje dva kralja, dvije dinastije. Zato autor postavlja pitanje, da li bi carinska, diplomatska i vojna unija donijela "gubitak individualnosti ili negirala značaj jedne od dvije dinastije"; jer, ona dinastija koja bi stekla pravo da kontroliše finansije, vojsku i spoljnu politiku, "zasjenila" bi drugu dinastiju koja bi izgubila tu moć. Da ne bi ugled jedne od dinastija bio uništen, autor članka opisuje svoje viđenje načina stvaranja unije koji bi mogao biti "prihvatljiv". Jedan od kraljeva (Crne Gore ili Srbije) bio bi proglašen za cara "svih slobodnih Srba na Balkanu", čija bi prijestonica bila u Skoplju, a prijestolonasljednik bi postajao kralj države iz koje je car. Carski položaj bi nasljeđivao kralj iz druge države. Kraljevske prijestonice bi ostale Cetinje i Beograd. Na taj način bi, kako misli S. Drljević (ako je on autor članka?), bio neokrnjen ("istaknut") ugled obje dinastije. Znajući da je posebno važno smjenjivanje "careva", autor je istakao da je značajno ko bi bio prvi, od dvojice kraljeva, postavljen za cara, ali nije došao do sigurnog mehanizma koji bi garantovao da će dinastija iz koje bude izabran prvi car - ustupiti to mjesto drugoj dinastiji. Pošto nije došao do toga rješenja, to je pitanje ostavio patriotskim osjećanjima dinasta!

Pri konstrukciji ovog prijedloga o "uniji", autor članka je imao u vidu model austro-ugarske nagodbe iz 1867. godine, po kojoj su Austrija i Mađarska imale zajedničkog vladara, vojsku, diplomatiju i finansije za održavanje tih institucija. Preuzimanjem toga austro-ugarskog koncepta, nije uviđano da je, u tom slučaju, bio učinjen posljednji austro-ugarski pokušaj stvaranja nekog institucionalnog okvira za opstanak dvojne monarhije. Ovaj članak je objavljen mjesec i po dana poslije Drljevićevog govora u Narodnoj skupštini, pa se može shvatiti kao pokušaj djelimične dopune ideje o uniji Crne Gore i Srbije.³⁶

S. Drljević počinje svoj govor u crnogorskoj Narodnoj skupštini netačnom, u stvari agitacionom konstatacijom da Crna Gora "nikada nije dostigla stupanj konačnog održavljenja plemena". On taj zaključak pokušava dokumentovati tvrdnjom da su samo "plemenske poglavice uzdignuti do visine državnih organa". Ova pojednostavljena slika crnogorske države ima u pozadini političku tendenciju: S. Drljević je želio da pokaže da je opstanak samostalne crnogorske države nemoguć, da njeno organizovanje priječi plemenska struktura društva koja nije prevladana. On to čini u atmosferi omalovažavanja crnogorskog ustavnog sistema, koju je stvarala crnogorska emigracija u Srbiji. Jer, kako tvrdi S. Drljević, mogućnost kulturnog i ekonomskog preporoda Crne Gore "leži u carinskoj, vojnoj i diplomatskoj uniji između Crne Gore i Srbije". Što se tiče crnogorske spoljne politike, Drljević u ovom govoru vidi carsku Rusiju kao jedino uporište. Njegov vokabular je ispunjen sintagmama koje su usmjerene da pokažu "srpski" identitet crnogorskog naroda ("srpska javnost", "srpske zemlje", "srpski narod", "sa gledišta srpskog nacionalnog", "dvaju pobjedonosnih vojska jednoga naroda", "spajanja srpskih kraljevina", unifikacija je nužna kao nagrada "krvavih ratnih napora srpskoga naroda", u Đevojačkom institutu su dobijale vaspitanje "Srpkinje iz svijeh krajeva Srpstva"). Drljevićeva ideja o uniji Crne Gore i Srbije bazira se na njegovom viđenju crnogorskog naroda kao dijela tzv. "srpstva", pa ekonomski i kulturni napredak vidi u pomenutoj uniji.

Kada je otpor crnogorske vojske (koju je srpska komanda iskoristila da štiti odstupnicu njenoj vojsci), napuštene od saveznika, krajem 1915. godine, postao nemoguć, - na sjednici Crnogorske narodne skupštine, 22. decembra 1915. godine, dr S. Drljević je održao govor u kome je, između ostalog, rekao i aluziju da je Crna Gora "zavedena za Goleš-planinu",³⁷ koja je preuzeta iz mitizirane (kosovske) metaforike. Ta je izjava često ponavljana u štampi, njena

³⁶ R., Unija Crne Gore i Srbije, "Branik", *cit. loc.*

³⁷ Ova je rečenica aluzija na mit o Vuku Brankoviću, da je svoju vojsku povukao iz kosovskog boja za Goleš planinu.

neodređenost (Drljević nije precizirao ko je Crnu Goru "zaveo") korišćena je u anticrnogorskoj agitaciji da je za "zavođenje" Drljević optužio kralja Nikolu.³⁸ Međutim, ta se poruka odnosila na srpskog pukovnika Petra Pešića, načelnika Vrhovne komande crnogorske vojske, koji je docnije i priznao da je sve pripremio da crnogorska vojska ne odstupi kod savezničkih trupa, kao što je učinjela srpska vojska.³⁹ Pored navedene osude, Drljević je, predstavljajući teški položaj u kome se našla Crna Gora, pozvao poslanike da uzmu vlast u svoje ruke.

U toku posljednjeg otpora crnogorske vojske (januara 1916), S. Drljević je pokušao da odstupi prema Skadru, ali je austro-ugarska vojska prodrla preko rijeke Bojane, zauzela taj grad i presjekla odsupnicu, pa se on morao vratiti u Podgoricu.

Pošto je Crna Gora okupirana, Drljević je sproveden u logor Karlstein, u Donjoj Austriji, đe je ostao do kraja rata, 1918. Među logorašima bilo je 12 bivših ministara, diplomata i viših oficira, a tu se nalazio i najaktivniji protivnik samostalne Crne Gore, Marko Daković. Zato je taj logor bio politički veoma aktivan. Podjele među logorašima jače su ispoljene početkom marta 1918, kada je umro knjaz Mirko Petrović Njegoš, u sanatorijumu u Beču. Spor je nastao oko teksta saučešća koje je trebalo uputiti kraljevskoj porodici, a javili su se i oni koji su se protivili slanju telegrama. Protivnici su odbijali i nagovještaj da kralj bude oslovljen kao suveren. Ta rasprava potencirala je diobu na one koji su bili za obnovu crnogorske državnosti i na one koji su agitovali za prisajedinjenje Srbiji, kao i za kažnjavanje "krivca" za kapitulaciju Crne Gore, u januaru 1916.

Tada je napisano pismo koje je trebalo uputiti oficirima u drugim logorima, a za njegovo redigovanje određeni su: Sekula Drljević, Marko Daković i Nikola Škerović. U pismu je, kao "najjača" politička sugestija, ponavljana asimilatorska teza da su se crnogorski pretci "rađali i umirali" sa imenima: Miloša, Marka i Dušana. Zatim je insistirano da je kapitulacija crnogorske vojske rezultat izdaje kralja Nikole, pa da se ne smije preko toga prijeći, već da se mora crnogorskom oružju vratiti dostojno mjesto "u krugu oslobođenog i ujedinjenog srpstva". U tome pismu je, na kraju, istaknuta odlučnost da se za krivcem mora tragati "pa ma ko on bio", te da bude "svestrano obilježen i kažnjen".

U logoru Karlstein postavilo se i pitanje, kako da se postupi ako kralj Nikola uspije da se iz egzila prije od zavjerenika-logoraša vrati u Crnu Goru. Zato su formirana dva odbora, od pet i dvanaest članova. U uži odbor ušli su civili: Sekula Drljević, Mihailo Ivanović, Marko Daković, Nikola Škerović i Radovan Vukčević. Međutim, Mihailo Ivanović se sjutra dan odrekao članstva u užem odboru. Bilo je planirano da sjedište užeg odbora, nakon povratka u Crnu Goru, bude u Podgorici. Širi odbor koji je bio sastavljen od oficira, imao je zadatak da organizuje oružanu akciju za izvođenje ujedinjenja Crne Gore i Srbije.⁴⁰

Dok se vraćao iz zarobljeništva, naknadno je "izabran" za "delegata" na tzv. podgoričkoj skupštini, ali je ona bila već završena. Drljević sam zapisuje u odgovoru M. Dakoviću: "Kad smo se iz logora vratili ujedinjenje je bilo svršena stvar".⁴¹

Tzv. podgorička skupština, koju je organizovao tim potuđenika, pod komandom i sa planom Nikole Pašića, preduhitrila je odbore iz logora Karlstein. Hitno je izglasana nelegalna odluka o detronizaciji kralja Nikole i o prisajedinjenju Crne Gore Srbiji.⁴²

---

³⁸ Milija M. Dragović: "Crnogorski almanah", Subotica 1929; - Pantelija Jovović: *Crnogorski političari - Porteti*, Beograd, 1924.

³⁹ "Pravda", br. 125, Beograd, 9. maja 1925.

⁴⁰ Dr Nikola Škerović: *Ideja ujedinjenja kod Crnogoraca u zarobljeničkim logorima 1916-1918*, "Zapisi", knj. VIII, sv. 5, 1931, 284-296.

⁴¹ S. Drljević, Opet Marko Daković, "Politika", br. 7074, Beograd 5. januar 1928, 3.

Idejno sazrijevanje i politička borba između dva svjetska rata

Među jedanaest delegata iz Crne Gore, u Privremeno narodno predstavništvo, koje je izabrala tzv. podgorička skupština, na sjednici od 27. januara 1919. godine, ne nalazi se ime S. Drljevića. Prema njemu je postojalo nepovjerenje zbog ranije odanosti kralju Nikoli. S. Drljević, nezadovoljan zbog načina na koji je izvedeno poništavanje crnogorske države, koje su obavili Pašićevi povjerenici, kao i zbog vlastitog statusa nakon toga čina, pošao je u Beograd i počeo saradivati sa Radikalnom strankom, u prvim mjesecima 1919. godine. Prihvatio je ponuđeno mjesto načelnika Zakonodavnog odjeljenja Ministarstva pravde. U toj instituciji brzo je došao do saznanja na kojim osnovama se formira nova država, da se zavodi najoštrija centralistička vlast, pod kojom se gubila Crna Gora, pa je odlučio da ne radi za te ciljeve koji su bili u koliziji sa njegovim shvatanjima položaja Crne Gore u novoj državi.

Dok je bio na mjestu načelnika, stigao je protest od Izvršnog narodnog odbora, koji je bila formirala tzv. podgorička skupština, zbog njegovog postavljenja.⁴³ Poslije nekoliko mjeseca Drljević je, u aprilu 1919, napuštio tu službu, vratio se u Crnu Goru i otvorio advokatsku kancelariju. Međutim, onemogućio ga je da radi kao advokat tadašnji ministar unutrašnjih poslova Kosta Timotijević.⁴⁴ Banska stolica u Zagrebu odobrila je Drljeviću da se bavi advokaturom u Zemunu, đe je priješao početkom 1920. godine.⁴⁵

D. Vujović tvrdi da se S. Drljević, nakon tzv. podgoričke skupštine, ispoljavao kao privrženik srpske radikalne stranke i da je pokušao (1919) organizirati "crnogorsku" filijalu te stranke⁴⁶ koju je docnije formirao Tomo Oraovac.⁴⁷ Može se pretpostaviti da je to bio pokušaj

---

⁴² Predsjednik podgoričke skupštine Savo Cerović, obavještava 18. XI/31. XII 1918, vladu Srbije da su kralj Nikola I Petrović Njegoš "i njegova dinastija zbačeni sa crnogorskog prijestola" i da je proglašeno ujedinjenje sa Srbijom pod dinastijom Karađorđevića, pa moli vladu Srbije "da preduzme nužne i hitne mjere da se ova odluka u djelo provede. Neprijatelj koji gleda da omete ovo veliko narodno djelo, ne sjedi skrštenih ruku i naši naponi moraju biti veliki, brzi i zajednički da bi se očuvalo". - Regent Aleksandar je izjavio, 1. decembra 1918, prilikom proglašenja "ujedinjenja": "...proglašavam ujedinjenje Srbije sa zemljama nezavisne države Slovenaca, Hrvata i Srba u jedinstvenu Kraljevinu". On ne pominje crnogorsku Kraljevinu da je sudionik toga ujedinjenja, što znači da Crnu Goru nije tretirao kao jednog od činilaca u tom aktu. Može se pretpostaviti da je odluku tzv. podgoričke skupštine vidio kao proširenje Srbije, da od toga trenutka Crne Gore ne postoji. Treba istaći da regent nije htio pomenuti "odluku" tzv. podgoričke skupštine, prešutio je njene odluke da ne bi svečanost "proglašenja" dovodio u pitanje. Osim toga, kod crnogorskog Dvora i Vlade u egzilu bili su i dalje ataširani predstavnici velikih sila, pa je našao da je zgodnije ne pominjati Crnu Goru jer njeni legalni organi nijesu dali saglasnost o prisajedinjenju.

⁴³ Taj odbor su sačinjavali: Stevo Vukotić, Marko Daković, Lazar Damjanović, Spasoje Piletić i Risto Jojić. - Može se pretpostaviti da je inicijator toga protesta bio Marko Daković. Bio je na čelu grupe Crnogoraca u Srbiji koja je, pod vidom otpora samovolji kralja Nikole, razvijala zavjereničku organizaciju za borbu protivu postojanja crnogorske države. - "Glas Crnogorca", br. 70, 15. maj 1919, pisao je o S. Drljeviću, ne pominjući mu ime: "Tako jedan advokat, koji je kao agent Pašića za sve vrijeme ovoga rata primao preko Mih. Gavrilovića, kao internirac u Karlsteinu, mjesečno 800 kruna, dobio je mjesto načelnika jednog ministarstva u Beogradu". Ovu tvrdnju "Glasa Crnogorca" neki autori nekritički navode kao da je provjerena činjenica.

⁴⁴ Kosta Timotijević bio je ministar unutrašnjih poslova u vladi Ljubomira Davidovića, od 18. oktobra 1919. do 10. februara 1920, što znači da je u tom periodu mogao spriječiti advokatski rad S. Drljeviću.

⁴⁵ Kuća u kojoj je Drljević otvorio advokatsku kancelariju (1919), bila je na Magistratskom trgu br. 11. Pripadala je porodici njegove buduće žene Marije Marković.

⁴⁶ D. Vujović, *Građanske političke stranke*, 141 i 191.

⁴⁷ Tomu Oraovcu, dokazanom protivniku crnogorske države, dato je zaduženje da osnuje u Crnoj Gori, tokom 1920. godine, Narodnu radikalnu stranku, koja je imala glavni cilj da relativizira političke podjele u Crnoj Gori, koje je donijela srpska reokupacija i nasilno ukidanje crnogorske suverene države.

suprotstavljanja demokratskoj stranci Stojana Protića, koja je bila došla na vlast (od 1919. do 1922), i bila organizator policijsko-vojnog terora u Crnoj Gori.⁴⁸

Pred izbore za konstituantu koji su zakazani za 28. novembar 1920. godine, S. Drljević je iz Zemuna došao u Crnu Goru, da sa Gavrom Vukovićem, bivšim crnogorskim ministrom inostranih poslova, pokuša formirati izbornu kandidatsku listu na federalističkom konceptu. S. Drljević je tada propagirao autonomiju Crne Gore. Vlast je najavljeno organizovanje partije, koje je preduzela grupa bivših crnogorskih ministara, kvalifikovala kao pokušaj rušenja odluka nelegalne podgoričke skupštine, pa je ministar unutrašnjih djela Milorad Drašković naredio policiji da ih prati i spriječi da formiraju stranku. Na predizbornim skupovima je bila prisutna policija, a zbor, koji je bio zakazan u Kolašinu, 8. novembra 1920, bio je onemogućen, spriječeno je formiranje kandidatske liste.⁴⁹ U to vrijeme je policijski praćena i Drljevićeva saradnja u listu "Hrvat", organu Hrvatske zajednice.⁵⁰

Tada se u štampi objavljuju agitacioni članci,⁵¹ u kojima se izbjegava pominjanje Crne Gore, već se naziva - "srpska pokrajina", a njenom narodu se upućuju prijetvorne i asimilatorske pohvale, da je "veliki po karakteru, jak po duhu, neograničeno moralan" (!), ali i naivan jer se "dao zavoditi" od "cetinjske oligarhije", režima kralja Nikole. U tim člancima produžena je borba protivu zastupnika crnogorske samostalnosti; nazivani su "eksponentima Nikolinim", izdajnicima koji rade protivu "politički neokaljane demokratske omladine", a da ta "napredna omladina" realizira "vjekovne ideale sviju generacija ove pokrajine". Protivnici prisajedinjenja, koje je nelegalno izvršeno, oglašavani su za "moralno poražene" i "javno žigosane" osobe.

Za bivše nosioce vlasti u samostalnoj crnogorskoj državi korišćeni su najgrublji kvalifikativi, pa i da su "gulikože i crvi, koji podgrizahu narod i državu". Iz kolašinskog kraja izdvajani su kao "izdajnici" dva narodna poslanika "iz doba kapitulacije" Crne Gore (1916): Sekula Drljević i Nikola Jovanović,⁵² za koje je rečeno da su "blagosiljali izdajničke smjerove bivšeg kralja Nikole", da nijesu obavještavali narod toga okruga o "izdajničkim mahinacijama kraljevim". Nije izostavljena ni optužba da je kralj Nikola "sramotno predao" Lovćen austro-ugarskoj vojsci, a da o tome Drljević i Jovanović nijesu obavijestili kolašinski okrug.

Dok su okupacione jedinice vršile zločine nad crnogorskim ustanicima i narodom (od kraja 1918), traženi su krivci za takvo stanje van vlasti koja je formirana nakon tzv. podgoričke skupštine. Kao "krivac", zbog tekstova koje je publikovao, oglašen je i Sekula Drljević, za koga se kaže da se bio prepao da će biti kažnjen zato što je bio ministar u vladama Kraljevine Crne Gore, ali da je "napredna omladina" bila velikodušna prema "mizerijama i prošlim ljudima". S.

---

⁴⁸ Srpska demokratska stranka bila je na vlasti od 1919. do 1922, a zatim 1924. i 1927-28. U najtežim danima terora u Crnoj Gori, poslije prvog svjetskog rata, bili su ministri unutrašnjih poslova: Svetozar Pribićević, koji je bio ministar od 7. decembra 1918, do 19. februara 1920, a zatim Milorad Drašković, tvorac Obznane, od 1920. do 1921. Pribićević i Drašković su bili realizatori centralističke vlasti Beograda.

⁴⁹ Pri progonima od strane vlasti, pred izbore za konstituantu (1920), bio je pod prismotrom okružnog načelnika u Kolašinu i arhimandrit manastira Morača Miron Medenica, zbog simpatija za politički rad Sekule Drljevića.

⁵⁰ Drljević je potpisivao članke pseudonimima: "Hajduk Pero", "Flavius" i dr.

⁵¹ Kolašinac, Mir vam, egzemplari gospodareve politike, "Narodna Riječ", Cetinje, 22. oktobar 1920, br. 40, 1-2.

⁵² Nikola Jovanović, učitelj iz Rovaca, poslanik crnogorske Narodne skupštine. Prisustvovao tajnom sastanku prvaka Narodne stranke, u stanu Andrije Radovića (1907); kada je izbila bombaška afera, pošla je grupa vojnika, zbog sumnje da ima veze sa aferom, da zapali njegovu kuću, ali su spriječeni. Tada je N. Jovanović uhapšen i sproveden na Cetinje, ali je u istrazi dokazao da nije umiješan u zavjeru, pa je pušten. N. Jovanović osujetio je Rovčane da učestvuju u 13-julskom ustanku (1941), pa je nametnuo stav da se organizuje "rovačka zajednica", da ostanu u svojim domovima i ne sudjeluju u borbama. Krajem 1941. godine Jovanović je ubijen od partizana (N. P. Škerović, *Crna Gora na osvit XX vijeka*, Beograd 1964; - R. Pajović, *Kontrarevolucija u Crnoj Gori*, Cetinje-Titograd, 1977).

Drljević je oglašavan i jednim od krivaca za crnogorski ustanak na početku 1919, navodno da su se za njegove prste, i njegovih prijatelja, "lijepile talijanske lire"; viđen je kao osoba koja je "rovarila" u Beogradu, pa da su zato vlade uskraćivale pomoć Crnoj Gori. Za kralja Nikolu pisano je da je "moralno i umno propali tip".⁵³

S. Drljević je bio protivnik komunista; prvi crnogorski komunisti prihvatili su odluke tzv. podgoričke skupštine, a jedan broj pripadnika te nove političke struje učestvovao je u odredima koji su, zajedno sa srpskim trupama, vršili nasilnu pacifikaciju nad crnogorskim narodom koji je htio da sačuva sopstvenu državu. Komunisti su, sredinom 1919. godine, počeli osnivati posebne jedinice. Stav tadašnjih komunista, u najtragičnijim trenucima novije crnogorske povijesti, iskazan je i u rezoluciji radničke organizacije iz Rijeke Crnojevića (13. jula 1919), u kojoj se kaže da je ta organizacija spremna da se bori "protiv svakog pokušaja, koji bi išao za tim da se pokrajina (sic!) Crna Gora odvoji od ostalih jugoslavenskih pokrajina". U tom periodu crnogorski komunisti nijesu dizali glas protiv zločina koji su činjeni nad crnogorskim narodom.⁵⁴

U poznatom memorandumu kralja Nikole, od 17. novembra 1918. godine, istaknut je stav da Crna Gora može ući u zajedničku jugoslavensku državu - kao ravnopravan član federacije, u kojoj bi očuvala svoja prava, državne ustanove, religiju i običaje, te da Cetinje treba da ostane prijestonica, kao i Beograd. Ovi stavovi postali su docnije dio programa Crnogorske stranke, koje je formulisao S. Drljević.

Drljević se suprotstavio propagandnoj obmani, objasnivši da crnogorski ustanak iz 1919, nije pokret u korist dinastije Petrović-Njegoš, kako su prosrpski akteri borbu crnogorskih ustanika lažno kvalifikovali kao (isključivu) borbu za prijesto kralja Nikole, već da se radi o borbi za slobodu crnogorskog naroda koji je odrastao u slobodi. Tada je Drljević prihvatao oružani otpor kao jedini izlaz, gledajući na crnogorsko-srpsko neprijateljstvo kao sukob dva naroda, različitih pogleda na svijet.⁵⁵

O zločinima koji su počinjeni nad crnogorskim narodom pisale su i neke srpske novine, kada je to odgovaralo natjecanju partija za vlast. Takvi su tekstovi Pantelije Jovovića, dopisnika beogradskih listova "Balkan" i "Tribuna" ("Način ujedinjenja Crne Gore sa Srbijom izazvao je krvoproliće i pretvorio u zgarište pet hiljada crnogorskih domova", "Ubice svoga naroda", "Juriš na crnogorske spomenike", "Nekoliko crnih reči o crnim prilikama u Crnoj Gori", i td.).

Ispoljavao je Drljević, "vrlo rano i vrlo energično", nezadovoljstvo stvorenim stanjem u Crnoj Gori nelegalnom odlukom tzv. podgoričke skupštine.⁵⁶ S obzirom na to da je već ranije u javnosti bio poznat kao ministar u crnogorskim vladama, a nije sudjelovao u antidržavnim zavjerama dok je postojala suverena crnogorska država, tretiran je kao političar koji je odan dinastiji Petrović-Njegoš. Zato su i kritike stanja u Crnoj Gori, nakon prisajedinjenja, i kad su ih izricali drugi autori, dovođene u vezu sa uticajem i političkom mišlju S. Drljevića.⁵⁷

U to vrijeme, saznajući pojedinosti o vojno-policijskoj represiji u Crnoj Gori nakon ugušivanja ustanka, S. Drljević je riješio da o tome upozna širu javnost preko štampe. Kako sam kaže, tada su bili "stavljani izvan zakona svi Crnogorci koji nijesu bili u službi Beograda". Objavljivao je članke u zagrebačkom listu "Hrvat", organu Hrvatske zajednice, koja je bila za

---

⁵³ Gligorije Vukčević, Na proteste narodnih boraca i prijatelja, "Republika", br. 3, Beograd, 20. januar 1920, nastavci u brojevima 5 i 7.

⁵⁴ Niko Martinović, *Radnički pokret u Crnoj Gori pod rukovodstvom Jovana Tomaševića, 1918-1924*, Beograd 1955, 15.

⁵⁵ Dimitrije Vujović, *Crnogorski federalisti*, 80. - D. Vujović je učinio terminološku i logičku omašku kada karakteriše Drljevićeve stavove kao "idealistički misticizam".

⁵⁶ "Republika", br. 3, 20. I 1920.

⁵⁷ Dimitrije Vujović, *op. cit.*, 33.

federativno ustrojstvo države⁵⁸ i vodio polemiku oko crnogorskih problema sa Jankom Spasojevićem, u beogradskoj "Samoupravi", listu Radikalne stranke, koji je uređivao Stojan Protić.⁵⁹

Srpski političari su videli u izborima za Ustavotvornu skupštinu priliku da pred inostranom (političkom) javnošću legitimišu izvršeno ujedinjenje iz 1918. Zbog toga srpske vlasti nijesu dozvolile konstituisanje federalističke stranke, pa su primijenile nasilne metode. Tom prilikom S. Drljević se zadržao u Crnoj Gori samo petnaest dana. Kada je došao u Kolašin, dok je stajao sa prijateljima pred kućom svoga brata Janka, velikosudije, na njega je izvršio atentat Blažo Bošković, agent, ali je promašio. Međutim, taj atentator nije podvrgavan istražnom postupku. Istoga dana, u decembru 1920, jedan oficir ubio je u Peći rođaka i imenjaka Sekulinog, Sekulu Jovanova Drljevića, seljaka, koji je bio, poslije prvog balkanskog rata, koloniziran u Vitimiricu kod Peći.⁶⁰

Zabuna je nastala kada je londonski "Daily Telegraph" objavio vijest da je ubijen Sekula Drljević, političar. Na osnovu toga, u Donjem domu britanskog parlamenta postavljeno je pitanje ministru inostranih poslova o tom ubistvu. Iako je novinska agencija iz Beograda demantovala tu vijest, podsekretar ministarstva inostranih poslova potvrdio je da je tačna, pa je gradonačelniku Zemuna upućen nalog iz beogradskog ministarstva unutrašnjih djela, da S. Drljević lično uputi demanti londonskom listu. Međutim S. Drljević je odbio da napiše demanti, pa je bio napadnut u "Politici".⁶¹

Poslije radikalsko-demokratskog neuspjeha na izborima u Crnoj Gori, policijske vlasti su hapsile istaknutije ljude. Pod strogom kontrolom bili su svi oblici ličnog i društvenog života. Tako je odred žandarmerije suspendovao predstavu *Gorskog vijenca* u Cucama, koju su bili priredili mještani.⁶²

Dokumentovanu kritiku zločina koje je činila srpska vojska, S. Drljević je učinio na suđenju divizijaru Radomiru Vešoviću, pa je štampa objavljivala za S. Drljevića i R. Vešovića da šire "separatističke" ideje.⁶³ Sekula Drljević je, kao advokat na suđenju generalu Radomiru Vešoviću (11. i 14. februara 1921), govorio o bitnim kulturnim, etičkim, jezičkim, povijesnim i drugim razlikama između Crnogoraca i Srba, naglašavajući da su te razlike vjekovi stvarali kroz

---

⁵⁸ "Hrvat", 5. oktobar 1920.

⁵⁹ "Narodna riječ", god. 1, Cetinje, 16. jul 1919, 1-2. - U tu polemiku se upleo Aleksandar K. Matanović, tada član Velikog suda, koji je ponovio uobičajene optužbe, da se vodi politika za opstanak crnogorske države, kvalifikujući polemiku kao "nesrpsku politiku". Lažni tajni ugovor između Crne Gore i Austro-Ugarske, čiji je autor Radovan Perović-Tunguz, plaćenik srpske policije, Matanović naziva - "poznati ugovor knjaza Crne Gore sa carem Austrije"; zatim, da je na "mig Austrije" izmišljena ("naduvana") bombaška afera; da je crnogorska vlast "srpsku Crnu Goru odvajala od Beograda, a približavala Beču i Rimu"; govori dalje o "separatističkim težnjama Cetinja", i td., što znači da vlast samostalne crnogorske države naziva "separatističkom".

⁶⁰ Žena ubijenoga Sekule Jovanova Drljevića ostala je udovica za sedmoro dece, a njegova majka, na vijest da joj je ubijen sin, šlogirala se. Branka Drljević, unuka Sekule Jovanova, koja živi u Beogradu, rekla je autoru ovih redova: "Ubijen je moj ded Sekula zbog onoga gada, imenjaka". Pošto je stupila u brak (muž joj je Petrović), zadržala je prezime Drljević.

⁶¹ "Politika", 16. decembar 1920. - Na osnovu informacije koju je uputio Jovan Plamenac, predsjednik Kraljevske crnogorske vlade u egzilu, "Daily Telegraph" je objavio tu vijest. Beogradska "Politika" izostavlja podatak da je tada ubijen rođak i imenjак Sekule Drljevića, već ironizira taj slučaj, pa kaže da bi ser Albert Jang, britanski poslanik u Beogradu mogao otići u Zemun do Njegove Ekselencije Sekule Drljevića, jer valjda taj "bivši podanik Matka Prvoga (vulgarna aluzija na kralja Nikolu Petrovića Njegoša - primj. D. R.), a sad St(j)epana Radića, neće imati obraza da mu u oči kaže kako je on, Sekula, zbilja poginuo!" Autor ove bilješke krije pokušaj ubistva Sekule političara, za koga veli da je "smutljivac". - Opis toga događaja daje sam S. Drljević, *Balkanski sukobi*, 113-114.

⁶² "Beogradski dnevnik", 11. mart 1921.

⁶³ "Politika", februar 1922.

odvojene istorijske puteve, pa da je za uklanjanje tih razlika potrebno isto tako dugo vrijeme. Drljević nije objašnjavao bit toga političkog procesa, tj. on ne koristi adekvatnu sintagmu - *asimilacioni proces*, koji bi za malobrojniji crnogorski narod bio fatalan, rezultirao bi njegovim nestajanjem. Kritikujući nasilne metode, on je tada htio apelovati da prestane teror nad crnogorskim narodom jer se tim vojno-policijskim sredstvima ne brišu razlike, već se samo povećavaju antagonizmi. Pošto je govorio o povijesnoj razdvojenosti, jasno je da je on tada smatrao da su ta dva naroda (Crnogorci i Srbi) istog porijekla, ali da su imali posebne puteve: Srbi su "bолоvali ropstvo sopstveno", a Crnogorci "slobodovali krvavu slobodu i болоvali ropstvo brata svog".⁶⁴ Može se naslutiti da je Drljević bio pod uticajem mitizirane slike o Crnogorcima koju je dao Jakov Ignjatović, pa da bi Srbi u tom procesu trebali preuzimati obilježja Crnogoraca i iz te emulzije da bi nastali "duševno" "bogotiji" Srbi, "izliječeni" od razarajućeg perioda robovanja pod Turcima.

Ideje koje je kao advokat S. Drljević iznio u odbrani generala R. Vešovića, o etičkim i kulturnim razlikama između Crnogoraca i Srba, postale su osnova za izgradnju programa i političkog djelovanja federalista, a od 1925, Crnogorske stranke. U pomenutoj odbrani pred beogradskim sudom, on je zasnovao svoju političku misao, kao način borbe protivu hegemonističke pozicije Srbije u novostvorenoj Kraljevini SHS.

Zbog iskazanog političkog otpora porobljavanju Crne Gore, tada je napadan i R. Vešović koji je u štampi imenovan kao "zloglasni penzionisani đeneral", i da je na čelu antidržavnog pokreta u Podgorici i Cetinju, a da su mu "ađutanti" dr Sekula Drljević i Mihailo Ivanović. Upućivano je upozorenje predstavnicima vlasti da "strogo motre na sve one koji hoće da nas bune i zavode na krivi put", te da se "antidržavnim elementima stane na put", tj. onima koji rade da unište "današnje jedinstvo troimene braće".⁶⁵

Kad je u pitanju okupaciono razaranje crnogorskog naroda, S. Drljević se prvi angažovao, objavivši značajan članak, u dva broja dnevnog lista "Hrvat",⁶⁶ pod naslovom "Politička uloga g. Pribičevića i njegova teorija".⁶⁷ Dok je Svetozar Pribičević bio ministar unutrašnjih poslova Kraljevine SHS (1919-1920), u Crnoj Gori je bilo vrijeme "najstrašnijeg terora što ga je zapamtila istorija ovoga razbojničkog janičarskog Balkana. Crna Gora gorela je u vatri terora i davila se u krvi. Sagorelo je preko pet hiljada kuća". Dok se svijet zgražavao nad zločinima, S. Pribičević se samopohvalio, da je izvršilac tih nedjela on i "crnogorska omladina". Drljević negira da je počinitelj zločina "crnogorska omladina", nego da su to činili "elementi sa

---

⁶⁴ *Đeneral Vešović pred sudom*, Zemun 1921.

⁶⁵ L., Ne na krivi put, "Narodna riječ", br. 17, 1922.

⁶⁶ "Hrvat", br. 613, Zagreb, 16. mart; br. 614, 17. mart 1922. - "Hrvat", dnevni list, izlazio od 1919. do 31. maja 1929. Pokrenuli su ga članovi Stranke prava i pripadnici manjih političkih grupa. Redakcija je zastupala federalističko uređenje države.

⁶⁷ Svetozar Pribičević (1875-1936), pravoslavac iz Kostajnice (Hrvatska). Od 1902. godine bio je urednik "Novog Srbobrana" (Zagreb). Već 1897, u članku "Misao vodilja Srba i Hrvata", pisao je da su Srbi i Hrvati dijelovi jednog naroda. Poslije formiranja Hrvatsko-srpske koalicije (1905) imao je značajnu ulogu u političkom životu, a posebno u pripremama za ujedinjenje (1. XII 1918), o čemu se dogovarao sa regentom Aleksandrom, čime je pomogao realizaciju dominantne pozicije Srba u novoj državi. U prvoj vladi (7. XII 1918. do 19. II 1920) bio je ministar unutrašnjih poslova, kada su vojska i policija vršile teror u Crnoj Gori. Zastupao je unitarističko i centralističko uređenje države. Djelovao je protivu Stjepana Radića, optužujući ga za separatizam, iako je Radić priznavao državu, ali je tražio njeno federalističko uređenje. Pošto se N. Pašić sporazumio sa S. Radićem, S. Pribičević odlazi u opoziciju, a zatim (1927) sa Radićevom strankom formira seljačko-demokratsku koaliciju. Interniran je 1929, a 1931. godine odlazi u emigraciju (Pariz), đe mijenja političke stavove, tražeći republikansko uređenje. Godine 1933. izjasnio se za "federalizam na bazi historiskopolitičkih individualiteta". Na kraju je bio za socijalnu demokratiju i revolucionarne metode borbe (Sv. Pribičević, *Diktatura kralja Aleksandra*, Beograd, 1952, 203).

dna života, predvođeni Pribićevićevim činovnicima i agentima, a organizovani dinarima iz beogradskih tajnih fondova".

U jednom političkom govoru u Zagrebu, koji je održao 9. januara 1921, S. Pribićević je osudio zahtjeve Hrvatske seljačke stranke da treba održati plebiscit, tvrdeći da u novoj državi postoji samo jedan ("troimeni") narod i da "spada zajedno". Pribićević je dalje rekao: "Nema mjesta plebiscitu čak ni u Crnoj Gori, koja je bila do rata samostalna država i čiji vladar ima rodbinske veze u vanjskom svijetu",⁶⁸ jer nova država nije ni nastala plebiscitom. Analizirajući njegovu izjavu, S. Drljević utvrđuje da Pribićević priznaje da ta država nije nastala voljom naroda, da "volja naroda nije njen otac, nego sila": ponuda zagrebačkog "Narodnog vijeća" predstavnicima Srbije za stupanje u novu državu nije odgovarala volji hrvatskog naroda, već da su u pitanju "prevarom izmamljene izjave hrvatskih predstavnika". Radi se o lažnoj "pravnoj" proceduri koja je "inscenirana za prevaru Evrope".

Što se tiče slučaja crnogorskog prisajedinjenja Srbiji, S. Drljević pokazuje kako je to učinjeno: crnogorski zakoni i crnogorska tradicija ne poznaju, kako Drljević veli, sličnu instituciju koja bi odgovarala tzv. podgoričkoj skupštini jer su njeni učesnici, uz pomoć okupacionih trupa, po uputstvima srpske vlade, izvršili nasilje, odlučujući u ime Crne Gore, a pored legitimnih institucija crnogorske države i van volje crnogorskog naroda. Drljević zaključuje da je pomenuta podgorička skupština "običan balkanski marifetluk", a to znači "da ste vi osvojili Crnu Goru, osvojili ste svoga saveznika, u čijoj ste bratskoj krvi toliko puta tražili i nalazili svoju zaštitu i spas".

Propagatori velikosrpske ideje pokušavali su nekolike decenije dokazati da je Crna Gora - imanje (posjed, feud) kralja Nikole; preko te tvrdnje trebalo je izazvati nerazpoloženje crnogorskih građana prema svome suverenu. Spoljnjem svijetu je pružan "dokaz" da je Crna Gora žrtva despotizma. Tako prikazanom stanju u Crnoj Gori suprotstavljena je "demokratska" Srbija, preko čega je sugerirano da crnogorska dinastija, kao "vlasnik" Crne Gore, treba da bude uklonjena i da njena "imovina" (Crna Gora) pripadne "demokratskoj" srpskoj dinastiji Karađorđevića. S. Drljević se obraća S. Pribićeviću, da ukaže na staru zabludu koju on ponavlja, da je pitanje ujedinjenja Crne Gore i Srbije - "dinastičko", pa ističe da Crna Gora "niti je pripadala kralju Nikoli niti danas vama pripada. Ona je stvorena krvlju crnogorskog naroda daleko prije kralja Nikole", pa Crna Gora "pripada crnogorskom narodu i mora njegova ostati. Za njenu sudbinu i njene odnose prema vama neće biti odlučna ni vaša teorija sile (...) nego jedino isključivo volja Crnogoraca. Postavite odnose Srbije prema Crnoj Gori na osnovu ravnopravnog poštovanja volje njihovih naroda i imaćete u Crnoj Gori i sa Crnom Gorom vječni mir jer ovo do sada nije bilo drugo do vaše ratovanje s Crnom Gorom".

Otpori S. Drljevića nasilju srpskih vlasti i vojno-policijskih organa u Crnoj Gori naveli su beogradsku štampu da ga proglasi jednim od "glavnih kolovođa nezadovoljnika". Uz Drljevića pominjan je general R. Vešović, koji je poslije beogradskog ("veleizdajničkog") procesa konfiniran u Pančevu. Osim toga, beogradska štampa bilježi "toliko fantazija o plaćeništvu Vešovića, Drljevića i Hrvatskog bloka od Italijana".⁶⁹

O teroru koji je razarao Crnu Goru tek se počeo upoznavati svijet, preko više memoranduma crnogorske vlade u izbjeglištvu i kralja Nikole. Značajno je pomenuti članke koje je slao iz Crne Gore već pomenuti novinar beogradskih listova "Balkan" i "Tribuna" Pantelija Jovović. U predgovoru svoje brošure o crnogorskim političarima⁷⁰ zapisao je Jovović potresni

⁶⁸ "Riječ", br. 6, Zagreb, 10. januar 1921.

⁶⁹ "Hrvat", br. 613, 16. III 1922.

⁷⁰ P. Jovović, *Crnogorski političari. Portreti*, Beograd 1924.

podatak: "Do 1921. g. već je bilo popaljeno pet hiljada crnogorskih domova i niko van Crne Gore u ujedinjenoj Kraljevini o tome nije ništa znao. Tek prvi put tada beogradski 'Balkan' nalazi se pobuđen da me pošlje kao svoga naročito izaslanika u Crnu Goru. Prvi sam, dakle, ja na kome je pala u deo ta teška dužnost da otkrije sve zločine počinjene posle Ujedinjenja u Crnoj Gori. I ja sam ih otkrio stavljajući na kocku svoj život. Demaskiranjem zločinaca ja sam učinio da budem s bombama i revolverima napadnut, i slučaj je hteo da ostanem u životu kako sam bio teško povređen".⁷¹ Značajno svjedočanstvo je knjiga američkog arhitekta Vitni Vorena *Crna Gora - zločin Mirovne konferencije*, koja je objavljena na engleskom jeziku, u Njujorku 1922. godine.

Novi talasi crnogorskih potuđenika, tzv. "mladocrnogoraca" naoružavanih od srpskih trupa, stupali su kao pomoć srpskim snagama, u duhu naredbe: "pobiti, pohvatati, ili natjerati ih na predaju ili bjekstvo sa ove teritorije". Poslije uništenja crnogorskog ustanka nastavljen je propagandni teror.

Crnogorski kralj i vlada u egzilu nijesu imali umijeća, niti diplomatske snalažljivosti da prozru namjere velikih sila, prvjenstveno Francuske i Engleske, već su prihvatili metod čekanja "povoljnog trenutka". Posebno ih je zavaravala i stvarala lažnu sliku, činjenica da su velike sile, i poslije nelegalne odluke tzv. podgoričke skupštine, zadržale svoje diplomatske predstavnike, akreditovane na crnogorskom Dvoru, pa su živjeli u iluziji da će doći do odluke o restituciji crnogorske države.

Poslije četiri godine borbe crnogorskog naroda, o Crnoj Gori počinje da piše i "Republika", list srpske Republikanske stranke, na čijem čelu je bio Jaša Prodanović. Ovaj list donosi vijesti o zvjerstvima u Crnoj Gori, ali ni on ne piše da je ova zemlja okupirana, da je bila samostalna država i dobrovoljna saveznica u prvom svjetskom ratu, pa da Srbija mora povući svoju vojsku i instalirane organe.

Jovan Četković,⁷² u agitaciji pred izbore od 18. marta 1923. godine, napada kandidata Crnogorske federalističke stranke Mihaila Ivanovića, što je pristao da bude kandidat "političkog tabora" Sekule Drljevića, Sava Vuletića i Mirka Mijuškovića. Pomenute političare, bivše ministre u crnogorskim vladama, optužuje da su "iskopali onolike grobove" pod Skadrom, da su "šaputali" na uvo "kralju-zulumčaru".⁷³ Dalje, J. Četković opominje M. Ivanovića da je

---

⁷¹ Objektivna i veoma potresna slika zločina nad crnogorskim narodom koju je u svojim člancima davao novinar Pantelija Jovović, inače pripadnik srpske radikalne stranke, navodila je neke Crnogorce na pogrješan zaključak da je on simpatizer režima kralja Nikole. Zato je P. Jovović osjetio potrebu da objasni svoj stav, da se ne bi sumnjalo u tačnost opisa zločina, pa je dao izjavu u listu "Crna Gora", glasilu Narodne radikalne stranke, u kojoj kaže da su ga neki prijatelji i poznanici rđavo razumjeli da je pristalica starog režima, i da je u toj misiji došao kao novinar u Crnu Goru. Zato on izjavljuje da nije ničiji eksponent, "a najmanje g. dr. Drljevića (...). Ni lično ni politički nemam ničega zajedničkog s g. d-rom Drljevićem, niti s drugim predstavnicima staroga režima u Crnoj Gori". Pantelija Jovović dalje kaže da on pripada "onome kolu omladine, koja je i prije rata radila i proganjata bila zbog svojih slobodoumnih ideja, pa sam kao takav oduvao šest mjeseci u zatvoru, u vrijeme kad je g. Đukanović bio ministar policije", što znači 1910. godine ("Crna Gora", br. 53, 4. avgust 1922, 3).

⁷² Jovan Četković (1890-1963), učitelj, novinar i političar; od 1921. godine bio je član glavnog odbora Zemljoradničke stranke; autor je knjige *Ujedinitelji Crne Gore i Srbije* (1940). Pisao je skaredne napade na S. Drljevića i Mihaila Ivanovića, nazivajući ih političkim obmanjivačima. Drljevića optužuje da je "marifetski zaoglavio" Ivanovića, jer kroz njegova (Ivanovićeve) usta govorio je S. Drljević - kad je kao poslanik u Narodnoj skupštini rekao da je Crnogorcima nametnuto ujedinjenje. Četković je tražio najteže riječi da osudi Drljevića i Ivanovića zato što su izjavili da je srpska vojska pobjegla 1915, te što su "hvalili" kralja Nikolu; zatim ponavlja već ustaljene optužbe da je kralj izdao Crnogorce, a da je crnogorska vojska "ženski" puštila Lovćen (Jovan Četković, Politički obmanjivači, "Slobodna misao", god. 3, br. 80, Nikšić 1924, 1-2).

⁷³ Na suprot takvim kvalifikacijama crnogorskog kralja Nikole, crnogorski potuđenici su uzdizali srpskog kralja Petra i "demokratski" poredak u Srbiji. U Listu "Narodna riječ", organu Nezavisne demokratske omladine, br. 20,

iznevjerio svoju političku prošlost.⁷⁴ Činjenicu da se M. Ivanović nije okrenuo protiv Crne Gore, već je pristupio CFS, J. Četković vidi kao padanje "pod skut svojim dojučerašnjim krvnicima: Sekuli Drljeviću i Ristu Popoviću". Međutim, poznato je da ni Drljević ni Popović nijesu učestvovali u suđenju u bombaškoj aferi (1908), kada je Mihailo Ivanović osuđen na zatvorsku kaznu.⁷⁵ J. Četković ponavlja slične optužbe koje je upućivao pripadnicima vođstva CFS koji su bili kandidati na izborima; on na grub način opominje crnogorske birače: "Popije li vam svraka pamet, Crnogorci, da birate Radomira, onda birajte i Sekulu Drljevića, Rista Popovića, Mihaila Ivanovića".⁷⁶

Terorom u Crnoj Gori najbrutalnije je razbijen otpor okupaciji, pa je centralistička vlast procijenila da je dovoljno učvršćena i da može (prvi put) dozvoliti Crnogorskoj stranci, koja je bila jedina autentična crnogorska politička partija, da istakne kandidatsku listu na parlamentarnim izborima, 18. marta 1923. godine i da, na taj način, pred javnošću ostavi utisak demokratske širine. Osim toga, vlast je preko izbora mogla da izvrši testiranje koliko je uspjela slomiti otpor zastupnika samostalnosti Crne Gore. Policija je pratila kretanje i rad bivših pet ministara u vladama kralja Nikole, među kojima je bio i Sekula Drljević.⁷⁷ Korišćene su metode zastrašivanja da bi se onemogućio uspjeh stranke na izborima, za koju se smatralo da radi na odvajanju Crne Gore iz novostvorene države. Takvo angažovanje bilo je podsticano strahom da ne bi Crnogorska stranka, svojom pobjedom, negirala lažno prikazanu volju crnogorskog naroda u odlukama tzv. podgoričke skupštine. Zato je S. Drljević, kao i ostali mogući nosioci mandata Crnogorske stranke, tretiran kao neprijatelj postojećeg poretka. Vlast je mislila da se Crnogorska stranka ne bi zadovoljila ispunjenjem predizbornog zahtjeva o ravnopravnosti Crnogoraca. Policija je izvršila i pretres stana S. Drljevića u Podgorici.⁷⁸ Posebno je vlast bila uznemirena zbog propagandnog efekta katastrofalne slike socijalnog stanja u Crnoj Gori koju je iznosila Crnogorska stranka.

Cetinje 13. avgusta 1919, 1, anonimni autor (u potpisu je pseudonim "Omladinac"), kaže da je do prvoga svjetskoga rata "troimeni narod" dijelom bio u "demokratskoj" Srbiji, a drugim dijelom "pod teškim tirjanstvom bečke i cetinjske dinastije"; srpska država je "potpuno narodna", a Crna Gora (tako je "Turci prozvali") prvo je bila "logorište srpskih ustanika", a zatim je, polovinom XIX vijeka, "pretvorena u pašaluk jedne kaluđerske, razbojničke i najposlje izdajničke porodice". Srbija je po ocjeni ovog "omladinca" prenosila oganj nacionalne vjere jer joj je tu ulogu dalo "proviđenje", a Crna Gora je bila ostatak plemenskog života, pa je u posljednjoj deceniji pretvorena u "mračni i zagušljivi ugao", "sredovjekovnu despotiju". Protivu kralja Nikole, kako produžava autor, podigla se "mlada narodna Crna Gora, divna i idealna", pa je tako pala "posljednja kula (...) sredovjekovnog, podvojenog i separatističkog života", a na taj način su pale ideje "raznih sujetnih i sebičnih plemenskih poglavica". Ovaj autor govori o spremnosti "omladine" na dalje žrtve "da bi kamen koji je pokrio sramni i prokleti grob bivše cetinjske despotovine, bio što teži i što veći kamen, gomila, brdo, koje bi za navijek pokrilo (...) svaku fatalnu, staru ideju o zasebnom plemenskom i pokrajinskom životu". Teza propagatora o "demokratskom" srpskom kralju i vlasti bila je sredstvo za obmanjivanje, jer se radi o militarizaciji društva i djelovanju tajne terorističke organizacije "Crna ruka"; tj. to je bilo vrijeme "sabljaša", kako su nazivani crnorukci.

⁷⁴ Mihailo Ivanović (1874-1949) učio je gimnaziju i jednu godinu studija prava u Beogradu, a u Zagrebu je dovršio pravo. Bio je sekretar Velikog suda u Nikšiću, a zatim njegov član. Zbog optužbe da je sudjelovao u bombaškoj aferi (1907), iako njegovo učešće nije moglo biti dokazano, osuđen je na 10 godina zatvora, iz koga je uspio pobjeći (februara 1912), pa je preko Turske došao u Beograd. Marko Daković je pokušao da ga uvuče u zavjeru protiv Crne Gore, ali se M. Ivanović distancirao, davši izjavu da je on Crnogorac i da neće da radi protiv svoje zemlje (Pantelija Jovović, *Crnogorski političari*, Beograd 1924, 33-35).

⁷⁵ J. Četković, Slučaj g. Mihaila Ivanovića, "Slobodna misao", god. 2, br. 22, Nikšić 12. februar 1923, 2.

⁷⁶ "Slobodna misao, 29. januara 1923, 2.

⁷⁷ Pored S. Drljevića, angažovali su se u osnivanju političke stranke koja bi se borila za autonomiju Crne Gore, Radomir Vešović, Risto Popović, Mihailo Ivanović, Mirko Mijušković.

⁷⁸ Teror u Crnoj Gori, "Obzor", br. 23, 25. siječanj 1923,

Sekula Drljević je bio određen za sreskog kandidata u Kolašinu i Nikšiću, a njegov zamjenik bio je Vidak Vuković, pravnik iz Pipera. Potrebno je istaći da je S. Drljević najčešće napadan, daleko više od ostalih istaknutih članova njegove stranke.

Tomo Oraovac, koji je poslužio N. Pašiću da u Crnoj Gori osnuje filijalu srpske Radikalne stranke, u jednom govoru u Narodnoj skupštini, 19. februara 1924, vršio je pritisak na Mihaila Ivanovića, da se odvoji od Crnogorske stranke, govorio je o njegovom hrabrom ocu, na koga je pokušao atentat, čiji je inspirator kraljevska crnogorska vlast, a da Mihailo sad druguje sa tim naredbodavcima. Dalje, Oraovac kaže da je stanovništvo Kuča biralo M. Ivanovića za poslanika, ali se on nije njima odužio, već da agituje za "separatnu republiku crnogorsku". Oraovac veli da Ivanovića na tome "nesrpskome zlome putu ne prati njegov rođeni otac, ni njegova braća". Na kraju, T. Oraovac pominje tvrdnje nekih da je Ivanovića na takav politički stav "neko drugi naveo", pri čemu se misli na Sekulu Drljevića, ali Oraovac kaže da Ivanović to radi iz "inata".⁷⁹

Da bi spriječila promovisanje Crnogorske stranke, vlast je koristila svoje privrženike da razbije zborove, kao što je to učinjeno u Šavniku, 30. januara 1923. godine, kada je predstavnik Crnogorske stranke počeo na skupu govoriti o kandidatima te stranke (R. Vešoviću, R. Popoviću, M. Mijuškoviću i S. Drljeviću). Grupa radikala je nasrnula na njih, jer je kandidate propaganda radikala predstavila da su prodati i plaćeni ljudi koje "svak može kupiti".⁸⁰

Posebno su napadani kandidati-federalisti - S. Drljević i R. Vešović; nazivani su "bratoubilačkim kandidatima", povampirenim ministrima, osobama koje se bore samo za vlastite interese. Za Sekulu Drljevića pojavila se optužba da je vršio "sramotnu trgovinu" sa Nikolom Pašićem.

Vlastima je smetala agitacija za crnogorsku autonomiju, pa su S. Drljević i njegovi politički saradnici (R. Vešović, Mirko Mijušković, Mihailo Ivanović i dr.) policijski praćeni, jer je njihovo traženje autonomije smatrano političkom kamuflažom, koja zaklanja glavni cilj - borbu za samostalnost Crne Gore. Međutim, njihov politički program je bio - ostvarivanje ravnopravnog položaja Crne Gore u zajednici, a odlučili su se za taktiku, da ne ističu federalizam kao oblik državnog uređenja, da ne bi bili osuđivani da su separatisti.

Na parlamentarnim izborima (1923), od ukupno sedam dobijenih poslaničkih mandata, Crnogorska federalistička stranka⁸¹ dobila je dva mandata, koje su osvojili Mihailo Ivanović i Risto Popović, a Sekula Drljević je, kao kandidat u kolašinskom srezu, izgubio.⁸²

Stjepan Radić tražio je, 1923, da se formira konfederacija između Hrvatske i Srbije, a da ostale "istorijske pokrajine", pa i Crna Gora, same odluče kojoj će od te dvije jedinice konfederacije pristupiti. To znači da Radić tada ne vidi pravo Crne Gore da bude konfederalna jedinica. Međutim, krajem iste godine, vjerovatno pod uticajem S. Drljevića, vraća se Stjepan Radić istom problemu uređenja države, pa kaže da u jugoslavenskoj uniji Crna Gora treba da ima autonomnu organizaciju.⁸³

---

⁷⁹ Tomo Oraovac: *Crna Gora i Skadarsko pitanje*, Beograd 1924, 22-29.

⁸⁰ Pogibija zelenaša pod Durmitorom, "Zeta", br. 21, 5. februar 1923, 3,

⁸¹ Crnogorska (federalistička) stranka sudjelovala je na izborima: 18. marta 1923, 8. februara 1925, 11. septembra 1927, 5. maja 1935, 11. decembra 1938.

⁸² Potrebno je istaći da je na pomenutim parlamentarnim izborima (18. marta 1923), na listi Radikalne stranke za kolašinski srez, bio kandidat Janko Drljević, tadašnji predsjednik opštine. To znači da je Sekuli Drljeviću bio politički rival na tim izborima njegov stariji brat Janko.

⁸³ Bogdan Krizman, *Korespondencija Stjepana Radića, 1919-1928*, knj. III, 85, 90, 91.

Istoga proljeća kada je bio angažovan oko ovih parlamentarnih izbora, S. Drljević se oženio⁸⁴ (29. aprila/12. maja 1923), Marijom,⁸⁵ kćerkom Stevana Markovića i Katarine, rođene Kovačević iz Vukovara i priješao da živi u njihovoj porodičnoj kući, u Zemunu.⁸⁶ Možda je želio da se na taj način čvršće društveno situira, stupanjem u vezu sa uticajnom građanskom porodicom.⁸⁷ O Mariji, kao odanoj supruzi, nalazimo podatak u izvještaju folksdojčera Petera Strunka, od 9. januara 1944, da je pomagala Sekuli u radu: "Ona sada piše sve članke po diktatu svoga muža i u svemu ga vrijedno pomaže".

Crnogorska (federalistička) stranka počela je izdavati list "Crnogorac", na kraju 1924. godine (27. decembra). U prvom broju objavljen je programski tekst, pod naslovom "Uoči boljih dana", u kome se kaže da su godine okupacije bile "teške i gorke", ali da se taj odnos neprijatelja može razumjeti. Težina dana, nakon austro-ugarske okupacije, - ostavlja "neizlječive bolove", jer je tada došla nova okupacija koja je za Crnogorce bila neočekivana, pošto je učinjena od ratnog saveznika.⁸⁸

U tom, nedorečenom, programu stranke, redakcija se ograđuje od prigovora za "separatizam", da ona hoće "zakonitu borbu" za "vjekovitost" državne zajednice, jer su Crnogorci, navodno, bili "zatočnici borbe za slobodu balkanskih Slovena", ali da se ne može mirno gledati da ma koja od "udruženih zemalja proglašuje samo sebe za državu", tj. da podredi druge "udružene zemlje". Zato oni uslovljavaju postojanje državne zajednice Južnih Slovena time da Crna Gora bude ravnopravna sa ostalim zemljama u toj zajednici. Dr Novica Radović, u izjavi pred sudom (1945), kaže o političkom programu CFS, da je od osnivanja stranka bila za federativno uređenje države južnih Slovena "na bazi jednakosti svih narodno-istorijskih individualiteta. Ti su narodno-istorijski individualiteti: Crna Gora, Srbija, Hrvatska, Makedonija, Slovenačka, Bosna, a donekle je i Vojvodina smatrana narodno-istorijskim individualitetom".⁸⁹

---

⁸⁴ Svjedoci pri vjenčanju bili su Risto Popović, advokat sa Cetinja, i Marko Mirković, trgovac iz Splita. Vjenčanje je obavljeno u hramu rođenja Bogorodice u Zemunu, a obred je obavio protoprezviter Dušan Marković. Matična knjiga vjenčanih čuva se kod matičara SO Zemun. - Prema kazivanju svojte S. Drljevića, on se bio prvi put oženio dok je službovao u Crnoj Gori.

⁸⁵ Marija (1883-1945), kćer Stevana Markovića (Zemun 1829-1895), višegodišnjeg gradskog zastupnika, a od 1878. do 1884. godine, gradonačelnika Zemuna. Stevan Marković je doprinio razvoju Zemuna, pa je uvršten u knjigu zaslužnih građana (Vladimir Nikolić: *Znameniti zemunski Srbi u XIX v.*, I dio, Zemun 1913, 148-153). Sa Katarinom je imao Stevan šest kćeri i sina Petra (1869-1952), slikara, doktora prava, advokata, autora istorije Zemuna (*Zemun od najstarijih vremena pa do danas*, Zemun 1896), koji je takođe bio gradonačelnik Zemuna, iz dva maha.

⁸⁶ Ta kuća, podignuta 1907. godine, po projektu arhitekte Franje Jenče, nalazi se u Glavnoj ulici br. 12, u Zemunu.

⁸⁷ Marijine sestre su: Zorka, udata za dr Vojislava J. Subotića, hirurga, gradskog fizikusa Zemuna i profesora medicinskog fakulteta u Beogradu; Jelka, žena dr Jovana Ševića, javnog bilježnika u Rumi; Vera, žena dr Gligora Avakumovića, advokata i društvenog radnika u Zemunu; Marta, udata za kapetana Boška Kvekića, i Jovanka, slikarka, udata za poznatog umjetničkog kritičara Kostu Strajnića (Miodrag A. Dabižić, Pisac i javni radnik, u: *Petar Marković 1869-1952*, Beograd 1978, - katalog izložbe slika Petra Markovića u Narodnom muzeju u Beogradu).

⁸⁸ O stanju u kome se našla Crna Gora može se naslutiti iz izvještaja o tadašnjim zatvorima. Na zahtjev Komiteta Internacionalnog Crvenog krsta, iz Ženeve, odredilo je Društvo Crvenog krsta mitropolita G. Dožića i dr Nika Martinovića da izvrše prijelaz zatvora, što su oni učinili u Podgorici i Nikšiću, a drugi predstavnici pregledali su ostale zatvore. U izvještaju od 4. sept. 1924, navedeno je da u sudskom zatvoru u Nikšiću ima oko 40 zatvorenika oba pola "koji tu žive već nekoliko godina i zimi i ljeti. Donji sprat zgrade je nizak i dosta mračan. Zatvor je prljav. Nema posteljnih stvari. Apsenici mokre kroz vlažne i trošne patose u spavaćim sobama. Država im daje samo hljeb po 1250 gr. dnevno i više ništa... Apsenici su iznureni i u bijednom stanju. Dvojica su okovani u gvožđe". Slični su uslovi u zatvorima u Podgorici, Cetinju, Baru i dr. mjestima. Poseban izvještaj je dao i Lusijen Kramer, izaslanik Internacionalnog Crvenog krsta iz Ženeve (Arhiv SCG, fond br. 63, fas. br. 3, 1925).

⁸⁹ Izjava dr Novice Radovića na saslušanju (pripremio za štampu S. Burzanović, "Matica" br. 15-16, Podgorica 2003, 311).

Autor pomenutog uvodnog teksta u listu "Crnogorac" kaže da je u interesu slobode crnogorskih građana, da ni jedna od ujedinjenih zemalja "ne vlada nad Crnom Gorom", nego da nad svim zemljama vlada "u jednakom stepenu državna zajednica Južnih Slovena". U ovom tekstu se mogu prepoznati osnovni teoretski stavovi, iz toga perioda, Sekule Drljevića.

List "Crnogorac" je vjerovatno pokrenut zbog parlamentarnih izbora, zakazanih za 8. februar 1925. godine. U broju tri objavljena je kandidatska lista Crnogorske federalističke stranke koju je potvrdio Okružni sud u Podgorici, 10. januara, u kojoj je predložen dr Sekula Drljević za dva sreza, kolašinski i cetinjski.⁹⁰ Kandidati Crnogorske stranke, na predizbornim skupovima, govorili su o potpunom zanemarivanju Crne Gore. Sekula Drljević je govorio o položaju Crne Gore, 18. januara 1925, na skupovima u Kolašinu i Danilovgradu.

U predizbornom proglasu, upućenom Crnogorcima, stoji da se njihova borba za slobodu izdvaja jer je bila i borba za slobodu ostalih Južnih Slovena. Skrenuta je pažnja na radikalskog prvaka Nikolu Pašića, da je bezobziran prema svemu što je crnogorsko, pa da im je nametnuo borbu za osnovna prava, a zatim stoji da narod kome Pašić pripada ima niži pojam o slobodi ljudi i građana,⁹¹ pa slijedi upozorenje da se Crnogorcima "ne može vladati nasiljem i korupcijom".

Na ovim izborima Crnogorska federalistička stranka dobila je tri mandata. U parlament su ušli: Sekula Drljević, Mihailo Ivanović i Savo Vuletić.⁹² Pri formiranju skupštinskih tijela, S. Drljević izabran je u Zakonodavni odbor, kao i u Finansijski odbor.⁹³ Ovaj uspjeh crnogorskih federalista uznemirio je beogradsku političku javnost. Ulazak tri poslanika CFS u Narodnu skupštinu, poslije februarskih izbora (1925), izazvao je i otpor anticrnogorskih partija u Crnoj Gori, jer se smatralo da je načinom stvaranja jugoslavenske države (1918) i vojno-policijskim terorom uništena svaka ideja o pravima crnogorskog naroda. U svojstvu člana Verifikacionog odbora, Sekula Drljević je održao govor u Narodnoj skupštini, 12. marta, u kome je istakao da su radikali za vrijeme izbora vršili teror. U toku izborne kampanje na Cetinju nije mogla Crnogorska stranka održati zbor, jer nije dopuštao župan Milovan Džaković, prijetio je onima koji ne glasaju za radikale. Na dan izbora S. Drljević bio je, 6. februara 1925, u selu Drušićima, u 11 sati noću, stražarno sproveden na Rijeku Crnojevića, a sutradan na Cetinje u pritvor sreskog poglavarstva, đe je zadržan i na dan izbora, 8. februara.⁹⁴ Prijetnje župana uzimane su ozbiljno jer je u Crnoj Gori trajalo ratno stanje, činjeni su progoni i ubistva. Na primjedbe radikala, Drljević je upozorio: "Kada govorim kao predstavnik crnogorskog naroda, nikome ne dozvoljavam da daje sud o mome patriotizmu sem jedino i samo crnogorskom narodu".⁹⁵

U Podgorici je održana, 15. februara 1925. godine, konferencija poslanika Crnogorske stranke, koji su izabrani neđelju dana prije na parlamentarnim izborima, 8. februara. Konferenciji su prisustvovali ostali poslanički kandidati i njihovi zamjenici, članovi centralnog partijskog odbora iz Podgorice, kao i ugledni simpatizeri. Na konferenciji je bila donijeta odluka da kongres Crnogorske stranke bude održan u Podgorici, 19. aprila, na kome bi bio usvojen program i statut stranke i utvrđena njena organizacija u Crnoj Gori. Međutim, održavanje kongresa je, iz nekih razloga, docnije odloženo.

---

⁹⁰ "Crnogorac", br. 3, 17. januar 1925, 1.

⁹¹ "Crnogorac", 24. januar 1925, 1.

⁹² Crna Gora na izborima, "Slobodna misao", god. 4, br. 126, Nikšić, februar 1925, 3.

⁹³ "Crnogorac", br. 15, 6. april 1925, 1.

⁹⁴ "Crnogorac", br. 14, 28. mart 1925, 2.

⁹⁵ Mandati naših poslanika potvrđeni... Govor g. dr S. Drljevića u Verifikacionom odboru, "Crnogorac", br. 13, 21. mart 1925, 1,

Potrebno je skrenuti pažnju na uvodnik, objavljen marta iste godine u listu "Crnogorac",⁹⁶ u kome su prisutne i neke teze koje je ranije isticao S. Drljević, što navodi na zaključak da je on autor. Taj tekst predstavlja komentar šovinističkog iskaza vojvođanskog publiciste i političara Jaše Tomića,⁹⁷ da je "srpstvo" u većoj opasnosti nakon prvog svjetskog rata, nego što je ikad bilo. Autor pomenutog uvodnika ("Srbi na okup") smatra da je apel J. Tomića "proročki" i prihvata njegovu tezu o "ugroženosti", pravdajući je izkazom da u tome važnom istorijskom momentu državu vode "oni čiji preci nijesu bili u srpskom taboru na Kosovu". Dalje veli da su Turci zauzeli sve "srpske zemlje", izuzev Crne Gore, pa da je petovjekovnom vladavinom osvajač u pokorenom narodu "izradio jednu naročitu dušu" koja nije razumljiva onima koji su odrasli u slobodi, a naročito Crnogorcima. Potomci te (turske) raje imitiraju "svoje osvajače, njihove postupke prema sebi, kao pravilo za zajednicu", novu državu. Dalje stoji, da su duše potomaka raje deformisane i "istorijski neagilne". Pri analizi društvene uloge gradskog i seoskog stanovništva, i ovđe je data prednost seljaštvu. Stanovnici srpskih gradova, veli autor, formirani su od "nesrpskih naroda", od Grka, Cincara, Armena, Jevreja, Cigana i dr. Kad je oslobođen Beograd, u prvom srpskom ustanku, u gradu nije bilo Srba, osim "nekoliko nosača". Pomenuto "anacionalno" (tj. nesrpsko) varoško stanovništvo, školovalo je svoju decu i tako je formiran novi upravni sloj koji je zamijenio "vlast dahija" nad srpskim seljacima. U članku se zaključuje da su u posljednjem stoljeću gotovo svi srpski državnici bili nesrbi (Armeni, Cincari, Jevreji i dr). Iz "rasne pripadnosti" nosilaca srpske vlasti, i njihove opterećenosti dugom tradicijom robovanja, - izveden je zaključak da je jedino tako "moguće objasniti krvnički stav prema crnogorskom narodu", koji je klevetama odbačen sa mirovne konferencije, lišen naknade ratne štete, "zapaljeno mu bezbroj siromaških domova".

Autor uvodnika "Srbi na okup" iznio je stav Crnogorske stranke, kada je krivce za zločine prema crnogorskom narodu sveo na "nesrbe", amnestirajući na taj način "čiste" Srbe.⁹⁸ Zato nije neočekivana i rasistička poruka kojom je autor ispoljio romantičarsko neshvatanje vlastitog narodnog bića: "I mi Crnogorci dovikujemo: Srbi na okup, ali ne pod cincarsko-jermensko-jevrejskim barjakom, razvijenim za pljačkanje, varanje, ugnjetavanje, vođenje krvave borbe", već "pod barjakom srpskog naroda, pod kojim je izvojevana zajednička država Južnih Slovena, a sa devizom sloboda, jednakost, ravnopravnost i bratstvo".

Ideolog Crnogorske (federalističke) stranke, S. Drljević, uvidio je da stranka ne može ostvariti svoj program ako djeluje samostalno, pa je potražio oslonac u koaliciji sa Hrvatskom seljačkom strankom. Crnogorska (f.) stranka tada je prihvatila poziv Stjepana Radića i sa HSS formirala (10. februara 1927) Narodni seljački klub,⁹⁹ u čijem programu je tražena ravnopravnost

---

⁹⁶ "Crnogorac", br. 11, 7. mart 1925, 1.

⁹⁷ Tomić, Jaša (1856-1922), političar i književnik; predsjedavao skupštini Banata, Bačke i Baranje, koja je izglasala prisajedinjenje Vojvodine Srbiji (1918). Kao političar pokazivao je "ne samo jake primese demagogije, nego i šovinizma i antisemitizma" (EJ, 8).

⁹⁸ Očigledno da autoru nijesu bile poznate stare srpske zakonske odredbe kojima je regulisan proces asimilacije nesrpskog stanovništva, da bi se dobili "prirođeni Srbi". U Ustavu Knjaževine Srbije (iz 1835) nalazi se ta sintagma ("prirođeni Srbi"): čl. 108. utvrđuje da onaj koji provede deset godina u Srbiji, "ili koji nepokretna dobra u njoj ima, smatra se za Srbina". U čl. 109. stoji odredba da inostrani građani koji su "zasluženi o Serbii, kako od knjaza pismo prime da su prirođeni Srbi". Ova ustavna odredba novelirana je Uredbom o srpskom prirođenju, od 8. aprila 1842, u kojoj stoji da svaki stranac koji u Srbiji provede pet godina "smatraće se posle toga i držati kao prirođeni Srbin" (*Zbornik zakona i uredaba u Knjaževini Srbiji*, Beograd 1877, s. 17. i 309. - Vidi: D. Radojević, *Dukljanski horizonti*, Podgorica 1995).

⁹⁹ CFS bila je pod pritiskom režima, pa je našla saveznika u Hrvatskoj seljačkoj stranci S. Radića, što je još više izazvalo srpske centraliste. N. Radović navodi primjer svoga stradanja pošto je 1. novembra 1939. godine održao

"pokrajina". Tada je S. Drljević počeo zastupati tezu da su seljaci nosioci demokratije, te da treba "patriotizam da potisne nacionalne diobe". To insistiranje na vodećoj ulozi seljaštva, bilo je Drljevićevo izvjesno odstupanje od ideje federalnog uređenja države. Filijale srpskih partija u Crnoj Gori smatrale su da je Crnogorska stranka nestala ulaskom u Narodni seljački klub, koji se održao samo do novembra 1927. godine, kada su Hrvatska seljačka stranka i Seljačka demokratska stranka formirale koaliciju, ali bez pomena Crnogorske stranke.

Stojan Cerović,¹⁰⁰ u svom listu "Slobodna misao" koji je ispoljavao politiku Zemljoradničke stranke, često je objavljivao oštre napade na S. Drljevića i Crnogorsku stranku, a neke od tih članaka sam je pisao. Tako je Cerović iskoristio odustajanje J. Plamenca od dalje borbe za restituciju crnogorske države, pa sarkastično piše o pokajničkom gestu Plamenca, koji je, pošto se vratio iz Amerike u Pariz, uputio kralju Aleksandru Karađorđeviću molbu, u kojoj priznaje novu državu i traži amnestiju. Dalje, Cerović naziva takvo obraćanje Plamenca kralju "političkim prostituisanjem" i "nevaljalstvom". Cerović kaže da će Plamenac, pošto se pokajao, da se bori protivu svojih "jučerašnjih saradivača (sic!) u Crnoj Gori, koji su se danas okupili oko Mihaila Ivanovića, Sava Vuletića i Sekule Drljevića" novoizabраних poslanika.¹⁰¹

U prvom martovskom broju (1925) "Slobodna misao" je objavila članak koji je potpisan šifrom "X"; u njemu je grubo napadan S. Drljević zato što je izabran za narodnog poslanika: da je teška njegova dalja prošlost, a kompromitovana "bliska prošlost", pa da to označava "njegovu sumnjivu sadašnjost", te da li Crnogorci, kad su birali poslanike, zaboraviše političke vođe iz 1907, koji "čine čast Crnoj Gori"! Anonimni autor misli na organizatore atentata na kralja Nikolu, suprotstavljajući ih Sekuli Drljeviću. U članku je, da bi bila pokazana Drljevićeva nedosljednost, falsifikovana njegova (neodređena) izjava iz decembra 1915. g., dopisano je ime kralja Nikole, da je on "zaveo Crnu Goru za Goleš-Planinu", iako Sekula nije tom prilikom u govoru pominjao kralja. Za Drljevića dalje se kaže da je ostao "u punoj nedosljednosti cijelog svog života (...) postaje poslanik sa političkom ideologijom inata i mržnje". Autor ovog članka izbjegava da kaže da S. Drljević vodi političku borbu za ravnopravnost crnogorskog naroda, već to njegovo programsko opredjeljenje jednači sa inatom i mržnjom. Za pripadnike Crnogorske stranke anonimni autor misli da su u zabludi jer vjeruju da se "kroz blebetanja Sekule Drljevića nešto postiže".¹⁰²

Borba protivu Crnogorske stranke stalno je obnavljana, pa je publikovan i izmišljeni razgovor sa neimenovanim članom te partije, s ciljem da se pokaže da ta stranka nema vlastiti program, već da je svoju politiku osnivala na politici Hrvatske seljačke stranke, koja se odrekla federalizma i republikanizma, pa su crnogorski federalisti ostali sami. Taj "sagovornik" dopisnika "Slobodne misli" posebno napada Sekulu Drljevića, tvrdeći da ga u Beogradu kao i u Crnoj Gori dobro poznaju, "i niko na njegovu riječ mnogo ne računa".¹⁰³

Kada su poslanici Crnogorske stranke podnijeli Interpelaciju ministru unutrašnjih djela o zvjerstvima učinjenim nad grupom Crnogoraca, reagirala je nikšićka "Slobodna misao", braneći počinioce zločina, da S. Drljević, S. Vuletić i M. Ivanović "ustaju i dalje u odbranu Crne Gore.

---

komemorativni govor prilikom parastosa prijestolonasljedniku Danilu pred crkvom na Njegušima. Zbog toga govora osuđen je na novčanu kaznu i mjesec dana zatvora.

¹⁰⁰ Stojan Cerović (Tušinja, 1888 - Odžaci, 1943), publicista. Dok je bio student u Beogradu uređivao je političku rubriku "Pijemonta" koji je izražavao ideje konspirativne organizacije "Ujedinjenje ili smrt", a poslije prvog svjetskog rata pokrenuo je list "Jugoslovenski Pijemont". Glavni urednik "Pijemonta" bio je Ljuba Jovanović-Čupa, jedan od osnivača organizacije "Ujedinjenje ili smrt". U Nikšiću je uređivao "Slobodnu misao", od 1922. do 1941.

¹⁰¹ S. S., Crnogorski separatisti. Jedno interesantno priznanje, "Slobodna misao", br. 128, 23. februar 1925, 1.

¹⁰² Politička težina C(rne) Gore, "Slobodna misao", br. 129, 2. mart 1925, 1.

¹⁰³ "Slobodna misao", br. 143, Nikšić, 8. jun 1925, 2.

Sa kakvim pravom ovi ljudi danas brane Crnu Goru. Kad su je oni osramotili i obrukali; kad su oni njenu istoriju ukaljali". Autor misli da su se pomenuti političari "osramotili" time što su se borili za opstanak crnogorske države, da su na taj način "prekinuli sve veze sa najsvetijim tradicijama naših predaka i sa idealima našeg srpskog plemena". Zato taj autor koristi termin "separatizam" kao najjaču političku osudu: "Crnogorski separatisti i crnogorski federalisti to je jedno. Između Jovana Plamenca i Sekule Drljevića nema razlike", pa nezadovoljstvo federalista režimom "tumači" kao ucjenjivanje režima da bi bila iznuđena novčana nadoknada za odstupanje od ideje federalizma.¹⁰⁴

Na godišnjicu ubistva komandira Šćepana Mijuškovića objavljen je tekst u "Crnogorcu", u kome nalazimo podatak da su poslanici te stranke, Mihailo Ivanović i Milo Dragojević, ranije bili podnijeli Interpelaciju ministru unutrašnjih djela o tome zločinu, ali da nijesu nikad dobili odgovor.¹⁰⁵ Zato su poslanici M. Ivanović, S. Vuletić i S. Drljević, ponovo podnijeli Interpelaciju ministru unutrašnjih djela, 30. maja 1925. godine. U Interpelaciji je opisan zločin srpske žandarmerije, koji je počinjen u Nikšiću, 21-24. februara 1924. godine, kada su pri mučenju umrli major Šćepan Mijušković i njegov sinovac Stevan. Mučenja i ubijanja su vršili, zajedno sa žandarmima, kapetan Milan Kalabić i poručnik Vasilije Grbić. Interpelacija je objavljena u listu "Crnogorac".¹⁰⁶

Zločin nad majorom Šćepanom Mijuškovićem karakterističan je za tadašnje stanje u Crnoj Gori. Istražni sudija Tomo Đurašković tražio je od ministra pravde, dr Milana Srškića, da se nad Milanom Kalabićem sprovede istražni postupak, ali komanda žandarmerije je zanemarivala taj zahtjev, jer je Kalabić vršio zločine po zadatku. Tek kad je istražni sudija objavio u "Službenim novinama" zahtjev da bude Kalabić uhapšen, bio je priveden. Osuđen je tek 1930. godine, na 18 godina zatvora, ali je ubrzo pušten.¹⁰⁷

Potrebno je pomenuti otpor poslanika Crnogorske stranke protivu premještanja Dukljansko-barske nadbiskupije, među kojima je bio najaktivniji S. Drljević. Oni su stupili u odbranu te najstarije žive institucije u Crnoj Gori, da bi spriječili inicijativu o njenom preseljavanju u Beograd. U reagiranju poslanika se zaključuje da pokušaj te otimačine "revoltira svaku crnogorsku dušu, bez obzira na vjeru i crkvenu pripadnost". Iako federalisti ostaju pri nominaciji crnogorskog naroda kao dijela "srpskog", oni se bore za zaštitu kulturnih i istorijskih vrijednosti koje su ostvarivane u Crnoj Gori.¹⁰⁸ Tada su taj pokušaj crnogorski poslanici ocijenili u kontekstu opšteg stanja, da se sve uništava "u Crnoj Gori, jedno po jedno, jer se hoće da se ovdje stvori pustoš bez ičega, pa po mogućstvu i bez stanovnika".¹⁰⁹

Kongres Crnogorske (federalističke) stranke održan je u Podgorici, 4. oktobra 1925. godine. Tada je za predsjednika izabran bivši ministar u vladi Kraljevine Crne Gore Mirko Mijušković. Među 22 člana Glavnog odbora bio je i Sekula Drljević. Na kongresu je iz naziva stranke odstranjena odrednica - "federalistička". To je podstaklo anonimnog komentatora radikalnog lista "Crna Gora"¹¹⁰ da napadne poslanike Crnogorske stranke M. Ivanovića i S.

---

¹⁰⁴ P. P., Avanture svojih vođa Crna Gora je skupo platila, "Slobodna misao", br. 145, jun 1925, 1.

¹⁰⁵ Povodom godišnjice smrti komandira Šćepana Mijuškovića, "Crnogorac", br. 9, 21. februar 1925, 1,

¹⁰⁶ "Crnogorac", god. 1, br. 24, Cetinje 1925.

¹⁰⁷ Milan Kalabić je amnestiran, unapređivan i odlikovan. Zato je Simo Mijušković, brat majora Šćepana, pokušao da sam zadovolji pravdu, ali je Kalabić preživio atentat. U vrijeme drugog svjetskog rata, Kalabić je bio načelnik Kragujevca, a zatim Požarevca. Radio je kao agent za Gestapo, od koga je otkriven da radi i za drugu obavještajnu službu, pa je ubijen.

¹⁰⁸ Još jedna otmica od Crne Gore, "Crnogorac", br. 27, 4. jul 1925, 1,

¹⁰⁹ "Crnogorac", br. 27, 4. jul 1925.

¹¹⁰ Na raskršću..., "Crna Gora", Cetinje, 3. oktobar 1925, br. 45, 1-2.

Drljevića, što nijesu prisustvovali dočeku kralja Aleksandra kada je posjetio Crnu Goru, a da su njihovi birači, navodno, sudjelovali u dočeku. Izbačanje iz naziva stranke riječi "federalistička" protumačen je kao promjena programa partije.

Povodom održavanja kongresa Drljević je dao intervju¹¹¹ za list "Hrvat", u kome je reagirao na postupak Hrvatske seljačke stranke koja je prihvatila centralistički Vidovdanski ustav i stupila u vladu Nikole Pašića. List Hrvatske zajednice objavio je taj intervju, i na taj način je izraženo nezadovoljstvo zbog ulaska Stjepana Radića u Pašićevu vladu.¹¹² Drljevićev intervju izazvao je reagiranje nikšićke "Slobodne misli",¹¹³ koja je često podvrgavala kritici Crnogorsku stranku, sa unitarnih pozicija, zato što je ta stranka zastupala pravo Crne Gore na ravnopravan položaj.

Sporazum S. Radića i N. Pašića kritikovao je list "Crnogorac", nazvao ga je Radićevom kapitulacijom.¹¹⁴ Radićev postupak izazvao je čuđenje jer se to kosilo s njegovim ranijim pokušajima političkog osamostaljivanja Hrvatske, kada je, između ostalog, podnio Mirovnoj konferenciji u Parizu 200 hiljada potpisa sa zahtjevom za demokratsko opredjeljenje naroda. Zato je Hrvatska zajednica podvrgla kritici tu koaliciju jer srpske partije samo hoće da u vladi Kraljevine SHS bude po neki "reprezentativni" Hrvat, da bi se umanjio otpor opozicije. Prema ocjeni Hrvatske zajednice ta država postoji samo da "brani i unapređuje srpski interes".¹¹⁵

Više puta u štampi je, kao što sam naveo, pominjan govor S. Drljevića u crnogorskoj Narodnoj skupštini, na njenoj posljednjoj sjednici, 22. decembra 1915. godine, kada je izgovorio aluziju da je Crna Gora "zavedena za Goleš planinu". Zato je S. Drljević bio ponukan da objasni smisao svoga govora, u članku pod naslovom "Za Goleš planinom" koji je objavljen u zagrebačkom listu "Hrvat".¹¹⁶

Protivnicima kralja Nikole odgovaralo je tumačenje da je sam kralj vinovnik tragičnog kraja crnogorske vojske, države i dinastije, jer se na taj način skidala krivica sa srpske vlade, dinastije i vojske. U opisu procesa podređivanja crnogorske vojske srpskim imperijalnim planovima, Drljević je pošao od pristanka crnogorske Vlade, Krunskog savjeta i kralja Nikole, da vrhovnu komandu prepušte srpskim oficirima, što znači da je Crna Gora predala Srbiji "svoju ratnu i državnu sudbinu". Tako je Vrhovna komanda srpske vojske, preko svoga oficira, pukovnika P. Pešića, realizirala plan "za zavođenje crnogorske vojske za Goleš planinu", objasnio je svoju metaforu S. Drljević. Petar Pešić, srpski pukovnik i načelnik crnogorske vrhovne komande, uspijeva nagovoriti kralja Nikolu da uputi depešu austrijskom caru, i da zatraži primirje, što je poslužilo srpskoj diplomatiji da kod savezničkih vlada predstavi da je kralj Nikola neiskren saveznik i da vodi dvostruku politiku. Zamka je uspjela i Crna Gora je "zavedena za Goleš planinu".

---

¹¹¹ Crnogorci za federaciju, "Hrvat", br. 1722, 24. listopad 1925.

¹¹² U ime Hrvatske republikanske seljačke stranke Pavle Radić je u Narodnoj skupštini, 27. marta 1925, prihvatio Vidovdanski ustav i dinastiju, što znači da je ta stranka priznala centralizam, pa je iz naziva stranke izbrisana odrednica "republikanska". S. Drljević je produžio da u Narodnoj skupštini brani federalistički oblik uređenja države, što je bilo suprotno novom političkom kursu HSS. Zbog toga je bio napadnut od N. Uzunovića, a Drljević je odgovorio da je federalizam jedino rješenje državnog pitanja. Međutim, krajem novembra iste godine S. Drljević je promijenio svoj stav, pa je rekao da je sporazum Radića i Pašića značajan događaj jer afirmiše dogovaranje.

¹¹³ "Slobodna misao", 1. novembar 1925. - Savo Vuletić je protestovao što neki nazivaju stanovnike Donjih Vasojevića - "Južni Srbijanci", iako su oni i pod Turcima bili "najcrnogorskiji Crnogorci".

¹¹⁴ Politička situacija u državi, "Crnogorac", br. 17, 27. april 1925.

¹¹⁵ Bratimljenje Radića i Pribičevića. Politika "sitnih praktičnih potreba", "Hrvat", br. 2331, Zagreb, 12. listopad 1927, 1.

¹¹⁶ "Hrvat", br. 1681, 13. septembar 1925, 1. - Drljević je ovaj članak ponovo štampao na kraju zbirke svojih govora *Centralizam ili federalizam*.

Sekula Drljević je, još 1915, shvatio da postoji plan po kome se radi na likvidaciji crnogorske države, na "eliminaciji kralja Nikole kao konkurenta" srpskom kralju, ali, u govoru u crnogorskoj Narodnoj skupštini, nije pomenuo ime glavnog realizatora toga plana. Petar Pešić sam se javio, objavio je članak u "Pravdi" D. Sokića, u kome je objasnio zašto je radio na likvidaciji crnogorske države: "...kakva bi situacija bila za celokupan naš narod, da kralj Nikola nije uputio Franji Josipu onu depešu, i da se je na solunskom frontu, pored srpske Vrhovne komande, našla i crnogorska Vrhovna komanda, a po probodu ovoga fronta i ulaska u otadžbinu, pored kralja Petra i kralj Nikola?"¹¹⁷ S. Drljević zaključuje da je Petar Pešić tim priznanjem dao nesumnjiv dokaz da je on autor "zavođenja crnogorske vojske za Goleš planinu".

S. Drljević se, potrebno je istaći, u svom govoru u Narodnoj skupštini, povodom budžeta (27. marta 1926), prvi suprotstavio stalnim (propagandnim) tvrdnjama da je Crna Gora pasivna i da zbog toga ne može da egzistira kao samostalna država. Tom prilikom Drljević je rekao da Crna Gora, "kada ne bi bila pljačkana u državi SHS, ima sve finansijske i ekonomske uslove da bude relativno i bogatija i uređenija od svih ostalih zemalja. Ovo je nesumnjiv dokaz, da su sve vaše priče o Crnoj Gori kao pasivnom kraju - ličina kojom maskirate vaše pljačkaške podvige prema njoj".

Početak decembra 1926, Sekula Drljević je, suprotno njegovim ranijim pogledima, govorio o potrebi stvaranja partije za cijelu zemlju, "bez obzira na narodnost". Tada je istakao da je Crnogorska stranka prva formulisala stav da *jugoslovenstvo* treba da označava samo zajedničku državnu misao, a da se unutar te države sačuvaju istorijske posebnosti.¹¹⁸

S. Drljević je tadašnju političku aktivnost bazirao i na idealističkoj tezi da je zapostavljeni seljački stalež društvena energija koja je u stanju da izbori demokratsko uređenje društva. Povjerovao je u stalnost seljaštva kao političkog oslonca i u njegovoj brojnosti nalazio mogućnost šireg djelovanja. Na taj način on se suprotstavio komunistima koji su forsirali radničku klasu kao primarnu energiju koja će mijenjati društveni poredak. Ta činjenica u literaturi o Drljeviću ranije nije konstatovana.¹¹⁹ Dok je vlast nametala centralizam, Drljević se zavaravao da se tome može suprotstaviti zaostalo seljaštvo, opsjednuto mitovima. On je bio pod uticajem političkog stava Stjepana Radića, za koga je zapisao M. Krleža, da je bio nošen "onom folklorističkom romantikom koja je i staroga Starčevića zanimala te je u oporuci zatražio da ga pokopaju u opancima". Krleža pomnije "opanak" kao simbol da "seljačke mase žive u trajnom zakašnjenju", a S. Radić, "seljak po svojoj prirodi, i sam je namirisao tu kmetsku dušu u svom prosječnom glasaču, u tom rebelskom, puntarskom, turbulentnom, feudalnom seljaku", nadajući se da će mu kod toga sloja uspjeti propaganda. Nasuprot tim političkim pokušajima, učvršćivalo se srpsko "pobjedničko, bregalničko i kajmakčalansko državno pravo".¹²⁰ Da dođe do stava o mogućoj društvenoj ulozi seljaštva, vjerovatno je na S. Drljevića, jednim dijelom, uticalo i djelo Valtazara Bogišića, njegova kodifikacija crnogorskog običajnog prava.

Da bi bila postignuta ravnoteža interesa u državi, mislio je Drljević, potrebno je da svi njeni dijelovi prihvate jedan cilj, da odstrane "lokalne patriotizme". Realizaciju te ideje, ravnopravnost svih pokrajina, moguće je postići, po Drljevićevom mišljenju, osnivanjem

---

¹¹⁷ Petar Pešić: Komandovanje u ratu, "Pravda", br. 125, Beograd, 9. maj 1925,

¹¹⁸ "Obzor", br. 330, Zagreb, 6. decembar 1926.

¹¹⁹ U članku "Boja Demokratije" ("Zeta", 7, Podgorica 1936, br. 8, 1), S. Drljević potencira većinska prava seljaka, koji su, po njegovom mišljenju, nosioci demokratije, pa bi zbog toga trebali biti i nosioci vlasti. On to pravo seljaka izvodi iz činjenice da seljaci obezbjeđuju građanima hljeb i priliv novog stanovništva. Građani su, kaže Drljević, u manjini, pa njihova sadašnja vladavina mora se zasnivati na diktaturi. Vladavina seljaka, po njegovom mišljenju, donijela bi moralno ozdravljenje.

¹²⁰ M. Krleža: Teze za jednu diskusiju iz godine 1935, "Nova misao", br. 7, 1953, 3-81.

Narodnog seljačkog kluba koji bi djelovao u svim krajevima. O mogućnosti formiranja toga Kluba, Drljević je razgovarao (u januaru 1927) sa Stjepanom Radićem.

Na sjednici Glavnog odbora Crnogorske stranke, koja je održana u Rijeci Crnojevića, 25. januara 1927, potvrđen je Drljevićev dogovor sa Radićem o osnivanju Narodnog seljačkog kluba sa Hrvatskom seljačkom strankom, kome bi bio politički cilj - ravnopravnost "pokrajina". Ovim aktom Crnogorska stranka je odstupila od dotadašnjeg principa, od direktne borbe za federalistički koncept. Može se reći da je, iako zaobilazno, faktički prihvaćena realnost nametnutog centralističkog Vidovdanskog ustava. Filijale srpskih partija u Crnoj Gori ocijenile su crnogorsko-hrvatski dogovor kao udar na tzv. "srpstvo".

Glavni odbor stranke sastao se u Cetinju, 29. juna 1927, i tom prilikom S. Drljević je zastupao mišljenje da na slijedeće parlamentarne izbore Crnogorska stranka ne treba da izađe samostalno, već ujedinjena sa (budućom) Narodnom seljačkom strankom.¹²¹ Nakon toga, Vrhovno vijeće Crnogorske stranke održalo je sjednicu u Podgorici, u kući Jaka Lainovića, 17. jula 1927, kojoj je prisustvovalo oko 400 članova. Pored Mirka Mijuškovića, predsjednika Glavnog odbora, na sjednici su govorili Savo P. Vuletić i Sekula Drljević. Prema izvještaju koji je objavljen u listu "Crnogorac", organu Crnogorske stranke, posebno je dobro prihvaćen govor S. Drljevića, koji je više puta prekidano odobravanjem, a pozdravljen je "frenetički završetak njegovog govora".¹²² Nakon toga, usvojena je kandidatska lista na kojoj je Sekula Drljević izabran za kandidata za srez kolašinski. U izvještaju dalje stoji, da su učesnici sjednice, pošto su obavili kandidaciju, a zatim i diskusiju o "izvjesnim akutnim stvarima", u kojoj je sudjelovao i Drljević, - prošli glavnom ulicom i na trgu se razišli u nekolike kafane, đe su do podne ostali u prijateljskim razgovorima.¹²³ Međutim, nije poznato koja su pitanja raspravljana u diskusiji. U dijelu štampe koja izražava stavove prosrpskih partija, nalazimo ocjenu da je došlo do diobe Crnogorske stranke na struju koju prezentira S. Drljević, koja je tražila koalicionog partnera u HSS i struju koju predvodi S. Vuletić, koja je htjela da stranka izađe na izbore samostalno.¹²⁴ Traženje saveznika u Stjepanu Radiću naišlo je na otpor i kod prosrpski orijentisanih članova i simpatizera stranke.

S. Drljević je odustao od kandidature u srezu kolašinskom i prihvatio kandidaturu Hrvatske seljačke stranke za srez Županja u Srijemu, pa je učestvovao u predizbornoj kampanji u Hrvatskoj, zajedno sa Stjepanom Radićem. Bio je kandidovan i za okrug prijepoljski i toplički, na listi Narodne seljačke stranke i agitovao za njeno širenje u Makedoniji i Srbiji, ali je vlast priječila njegov rad. Posebno je Drljević bio izložen napadima zbog pridruživanja S. Radiću na predizbornim zborovima, jer je širenje kampanje van Crne Gore izazivalo utisak da vođstvo Crnogorske stranke gubi cilj, da prestaje biti dosljedno programu. Karakteristično je Drljevićevo agitovanje u topličkom okrugu, đe su pretežno kolonizirani Crnogorci. U njegovom izvještaju stoji da je u svim selima kuda je prolazio, seljački narod bio "neopisivo oduševljen što po prvi put k njemu dolaze predstavnici narodnog seljačkog pokreta, koji vodi Stjepan Radić", te da to pokazuje da je seljaštvo Hrvatske, Srbije i Crne Gore složno za uređenje države "na seljačkom temelju".¹²⁵

S. Drljević je pokušavao, zaobilaznim putem, da nađe politički izlaz za Crnu Goru, jer je bila prisutna namjera da se, osim Slovenije, zaokruži tzv. "hrvatski" i tzv. "srpski" prostor, pri

---

¹²¹ Rad Crnogorske stranke pred izborima, "Crnogorac", br. 35, 16. jul 1927.

¹²² "Crnogorac", br. 36, 23. juli 1927, 1.

¹²³ *Ibid.*

¹²⁴ "Narodna riječ", br. 28, 9. jul 1927, 3.

¹²⁵ Narodni seljački pokret u Srbiji, "Hrvat", 3. avgust 1927.

čemu bi Crna Gora postala dijelom Srbije. Zato je mislio da će djelovanje Narodne seljačke stranke dovesti do slabljenja centralističke vlasti, pa hvali raniji sporazum Radića sa srpskim radikalima, kao da je na taj način suzbijana hegemonija, ma da je ranije taj sporazum bio ocijenjen u Hrvatskoj kao kapitulacija Radića. Tako ga je ocjenjivao i Drljević.¹²⁶

Kada govori o Narodnoj seljačkoj stranci, Drljević polazi od integralističke koncepcije i iznosi gledište da svaka stranka treba da proširi djelovanje na cijelu zemlju, da osnuje svoje organizacije, da bi preko toga opstala zajednička država. Bio je u zabludi da se tijekom putem može otkloniti nadređivanje političkih koncepata iz jačih sredina, da se može neutralisati hegemonizam brojnijih naroda. Jer, programi pojedinih stranaka izražavaju određene ciljeve čije koncipiranje zavisi od toga da su partije nastajale. Glavna tadašnja Drljevićeva politička misao, kada je u pitanju državni poredak, bila je: afirmacija društvenih odnosa koji bi bili iznad svih narodnosti i pojedinačnih pretenzija "pokrajina", što bi obezbjeđivalo ravnopravnost. Ovaj Drljevićev stav, da sve partije treba da razviju djelatnost na svim područjima, govori i o njegovoj ambiciji da proširi vlastitu političku scenu. Zato mu je, u to vrijeme, federalistička ideja izgledala kao pokrajinsko zatvaranje. Može se primijetiti da on, u ovoj fazi, ne napada centralističku vlast, što znači da je pošao tragom Stjepana Radića iz 1925, kada je priznao centralistički državni okvir. Ovo Drljevićevo odstupanje od ranije proklamovanih principa može se dovesti u vezu sa tadašnjim raspadom crnogorskih institucija u emigraciji i postepenim mirenjem sa nestankom crnogorske suverene države, kao što je bio postupak Jovana Plamenca.

Na parlamentarnim izborima, od 11. septembra 1927, Crnogorska stranka je imala slab rezultat, dobila je samo jedno mjesto u parlamentu (Mihailo Ivanović). Tada je na listi Hrvatske seljačke stranke izabran Sekula Drljević, u srezu Županja, u Srijemu. Osipanju Crnogorske stranke vjerovatno je doprinijelo, pored promjene političkog stava u odnosu na centralističku vlast, Drljevićevo odricanje od kandidature, što su neki simpatizeri mogli shvatiti kao početak raspada stranke. Pristupanje S. Drljevića HSS oslabilo je Crnogorsku stranku jer je on bio vješt i uporan polemičar.

Drljević je, kao poslanik HSS, radio na formiranju seljačko-demokratske koalicije (opozicionog bloka). Prihvatio se uloge posrednika u pregovorima između Stjepana Radića, Svetozara Pribićevića i Lj. Davidovića.¹²⁷ Ti pregovori su završeni formiranjem Seljačko-demokratske koalicije (10. novembra 1927), u kojoj je Drljević postao član Akcionog odbora.

Značajno je napomenuti da je Drljević i kao poslanik Seljačko-demokratske koalicije, učestvovao aktivno u debatama na sjednicama Narodne skupštine, govoreći o stanju u Crnoj Gori, kada je bila rasprava o beogradskom zatvoru Glavnjači. Teška slika terora koju je Drljević pokazao, kao i njegov zahtjev da se odustane od hegemonističke politike prema balkanskim narodima, izazvali su više poslanika da mu se suprotstave, a u reakcijama u štampi, da bi bilo neutralizirano njegovo djelovanje na javnost, označen je kao "prevrtljivac". U polemiku sa Drljevićem ušao je i Marko Daković, jedan od vođa zavjere za rušenje crnogorske države.¹²⁸ Kao obrazovan pravnik, Drljević je analizirao mnoge konkretne primjere kršenja ustava i zakona, dokazujući da su lični i partijski interesi onih koji su na vlasti uvijek bili stariji od ustava i

---

¹²⁶ "Narodni val", Zagreb 1927.

¹²⁷ Bratimljenje Radića i Pribićevića, "Hrvat", br. 2331, 11. oktobar 1927. - Davidović, Ljubomir Ljuba (1863-1940), srpski političar; formirao (1919) Demokratsku stranku. Predsjednik vlade od 16. avgusta 1919, do 19. februara 1920. U vrijeme njegovog mandata vršeni su masovni zločini nad crnogorskim narodom.

¹²⁸ Otvoreno pismo dr S. Drljevića, "Politika", 7. decembar 1927; - Opet Marko Daković, "Politika", br. 7074, 5. januar 1928.

zakona, od državnih i narodnih interesa.¹²⁹ Kritikovao je i nivelatorsku jezičku praksu, da se svi skupštinski govori objavljuju na ekavskom izgovoru, i td.

Zanimljivo je pomenuti Drljevićevu analizu da je Radić ponudio koaliciju S. Pribičeviću tek kada je postalo jasno da se Pribičević uvjerio da Srbija nije i ne može postati njegova domovina. Tom prilikom Drljeviću je saopštio Pribičević svoje iskustvo, da je za Srbe i sami Svetozar Miletić samo "Šojka".¹³⁰ Odgovor Drljevićev je bio, da je to dokaz da se domovine ne mogu mijenjati kao konji na vašaru.¹³¹

U članku "Dvadeseti lipanj godine 1928",¹³² Sekula Drljević je dao više detalja o nagovještajima da će doći do atentata u Skupštini SHS, na predsjednika Hrvatske seljačke stranke Stjepana Radića.¹³³ Atentat je izvršio dvorski agent Puniša Račić.¹³⁴ Osim portreta Stjepana Radića, odlučnog borca protivu terora centralističke vlasti, vrijedno je Sekulino otkrivanje, u ovoj radnji, brutalnih metoda koje su u tom režimu bile primjenjivane.

Procijenio je S. Drljević da se priprema atentat na St. Radića, i da bi se ubistvo moglo dogoditi u Narodnoj skupštini, pa je toga dana, prije početka sjednice, skrenuo pažnju Radiću na opasnost, sugerirajući mu da ničim ne izaziva srpske radikale. Međutim, na tu opomenu Radić je odgovorio: "I ja osjećam da se nešto sprema, ali zapamti Sekule, ja sam i vojnik u ratu, u rovu, iz koga vodim borbu za prava hrvatskoga seljačkoga naroda. Ili ću iz toga rova izaći kao pobjeditelj ili će me iz njega mrtvoga iznijeti hrvatski narod".

S. Drljević je zapisao da je predsjednik Skupštine dao riječ Puniši Račiću da govori o zapisniku sa prošle sjednice, iako je taj zapisnik bio već usvojen. Da je Drljevićeva konstatacija bila tačna, može se zaključiti i po načinu odbrane P. Račića, na posljednjem danu suđenja, koji kaže da je tražio riječ "15 minuta ranije i kad sam ja mogao da dođem na red predsednik je kazao: svršeno je sa zapisnikom, on je primljen. Želeći da izbegnem svaku suvišnu diskusiju, ja sam i pristao na to, ali su oni drugi ustali protiv toga. Rekli su da nije primljen zapisnik i da treba

---

¹²⁹ Dimitrije Vujović, *Crnogorski federalisti*, 367.

¹³⁰ "Šojka", ironični oblik od termina "Šokac", za koji V. Mažuranić kaže da je "tamno postanje toga nadimka, kojim nazivlju u nekih stranah naše ljude zapadne crkve, napose štokavce" (*Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik*, tom II, Zagreb 1908-1922).

¹³¹ X. (S. Drljević), *Prečanski front*, "Graničar", god II, br. 31, 7. kolovoz 1943, 1.

¹³² "Božićnica", seljački prosvjetno-politički zbornik i kalendar za 1929. godinu, Zagreb 1928, 91-97. - S. Drljević bio je član Internacionalnog odbora, ispred parlamentarnog kluba Hrvatske seljačke stranke. M. Stojadinović, spriječio je Drljevića da, kao delegat, pođe u Pariz na sjednicu Internacionalnog odbora, koja je trebalo da bude održana od 19. do 27. juna.

¹³³ Radić, Stjepan (Trebarjevo, kraj Siska, 1881-1928), osnivač i vođa Hrvatske seljačke stranke. Diplomatsku školu završio u Parizu. Kao publicista borio se protivu mađarizacije. Nije priznavao legalitet skupštine SHS u Beogradu, pa jedno vrijeme nije prisustvovao sjednicama. Morao je i da izvjesno vrijeme provodi u emigraciji (London, Pariz, Beč, Rusija). Prije izbora (1925), u Zagrebu je uhapšen, pod optužbom da je pristupio Seljačkoj svjetskoj internacionali, za koju se smatralo da je pod uticajem boljševičke Rusije.

¹³⁴ Račić, Puniša (Slatina, 1886-početak decembra 1944), dvorski agent i poslanik Radikalne stranke; četnik u odreu Vuka Popovića; dobio je veliko imanje na Kosovu od Nikole Pašića, koga su mnogi nazivali "Mojsijem religije podvale" (S. D., *Sumrak religije podvale*, "Hrvatski narod", br. 1144, 24. IX 1944, 3). Preko Račića organizovao je N. Pašić zavjeru protiv crnogorske dinastije i za nasilno uništenje crnogorske države (1909). Pošto je zavjera otkrivena, Račić je uspio pobjeći u Srbiju, pa je u odsustvu osuđen. Kao dvorski agent i poslanik Radikalne stranke, izvršilac je naručenog atentata na Stjepana Radića, 20. juna 1928, kada je Radić smrtno ranjen, a ubijeni su poslanici HSS, Pavle Radić i Đura Basariček. Osuđen je na 20 godina zatvora, ali je viđan da prolazi dvorskim kolima preko Terazija. Izašao iz zatvora na početku okupacije (1941). Kad je oslobođen Beograd, uhapšen od partizana, pripadnika 21. srpske divizije, u oktobru 1944, a zatim strijeljan, početkom decembra.

dozvoliti da govorim, i to zato jer su želeli da se svađaju, što će im se omogućiti kad ja budem govorio. Predsednik mi je dao reč za lično objašnjenje, ali se ništa nije moglo čuti".¹³⁵

Punišu Račića, atentatora u Narodnoj skupštini na Stjepana Radića, cetinjski radikalski list "Crna Gora", predstavlja kao "žrtvu" (!) naglašenog patriotskog osjećanja.¹³⁶ Zanimljiv je podatak da je S. Drljević bio podigao tužbu protivu Dragutina Jovanovića-Luna i Toma Popovića, da su saučesnici u ubistvu Stjepana Radića, ali ih je sud oslobodio optužbe.¹³⁷

Odlazak S. Drljevića na sahranu Pavla Radića, koji je ubijen u Skupštini prilikom atentata na Stjepana Radića, izazvao je uredništvo lista "Narodna riječ"¹³⁸ da napiše uvodnik "Crna Gora i vođe zelenaša". U ovom članku za Drljevića (cinično) je zapisano da se "poskitao po Jugoslaviji" tražeći poslanički mandat; na taj način je osuđivano njegovo prihvatanje mandata u Hrvatskoj seljačkoj stranci. Autor toga teksta osporava mu pravo da predstavlja Crnu Goru na sahrani P. Radića,¹³⁹ tvrdeći da je S. Drljević molio pripadnike Hrvatske seljačke stranke da Crnu Goru "uzmu za vjernog druga u borbi protivu srpstva". U štampi je osuđen i postupak Mirka Mijuškovića koji je uputio porodici Radić telegram saučešća; za Mirka i Sekulu ocjenjuje se da vode nečasnu igru, da se radi o predaji Crne Gore "na dalju upravu Hrvatima". Tom prilikom ponovljeno je stalno mjesto agitacije, da je "Crna Gora (autor izbjegava da pomene Crnogorce - primj. D. R.) najčistiji dio srpskoga naroda, koja je vjekovima branila srpsku slobodu, srpski narod i srpsku zastavu"(!), te da je Crna Gora bila upućivana "na srpski narod, na Srbiju i Beograd". U članku je prisutna i neskrivena prijetnja, tj. da omladina Crne Gore "budno pazi na izrode".¹⁴⁰

Napadi u štampi na S. Drljevića imali su smisao da očuvaju lažnu sliku o crnogorskom narodu kao "dijelu" tzv. "srpstva", čiji su problemi navodno riješeni prisajedinjenjem Srbiji. Marko Daković je jedan od onih koji su smatrali da su posebno zaslužni za nestanak crnogorske države, pa da zato imaju pravo da napadaju pojedince koji se tome suprotstavljaju. U beogradskoj "Politici" Daković je pisao da je S. Drljević, sa istomišljenicima - "nacionalnu misiju Crne Gore profanirao i učinio je austrijskom vazalijom i smetnjom za ostvarenje današnje naše države".

Drljević, u odgovoru Dakoviću, izlaže, hronološki i paralelno, svoj i Dakovićev odnos prema Crnoj Gori. Za M. Dakovića on iznosi podatak da se njegov politički rad, do 1918. godine, sastojao u organizovanju zavjera protivu crnogorskog Dvora i Vlade. Godine 1907, pakovao je bombe u Beogradu i prenosio željeznicom preko teritorije Austro-Ugarske za Crnu

---

¹³⁵ "Politika", god. XXVI, br. 7578, 8. juni 1929, 1.

¹³⁶ "Crna Gora", br. 10, 1928, 1.

¹³⁷ "Politika", *ibid.*, 2.

¹³⁸ List "Narodna riječ" izražavao je stav tzv. "demokratske omladine", pravdajući sve oblike djelovanja protiv dijela crnogorskog naroda koji je tražio prekidanje okupacije i vraćanje samostalnosti crnogorskoj državi. U njemu su objavljivani najgrublji napadi na kralja Nikolu. Urednici lista, od 11. juna 1919, kada je počeo izlaziti, često su se mijenjali, a kada je objavljen članak "Crna Gora i vođe zelenaša" bio je urednik Mitar Lazović.

¹³⁹ Drljevićeva koalicija sa Hrvatskom seljačkom strankom i saradnja sa Stjepanom Radićem, posebno je bila izazov za srpski imperijalni vrh, pa i za prosrpsku grupu u Crnoj Gori, koju je dovela srpska vojska na vlast 1918. godine. Zato je podvrgavan rigoroznoj kritici svaki politički akt S. Drljevića. Što se tiče samog Radića, upućivane su mu otvorene prijetnje; njegova politička agitacija kvalifikovana je kao antidržavna: da Radićevi ljudi govore da je "došlo vrijeme da se prolije krv za Hrvatsku seljačku republiku i otcjepi Hrvatska od Srbije". Da bi bio onemogućen rad HSS, policija je zabranjivala skupove. Nikola Pašić je okupio, 10. maja 1920, hrvatske i slovenačke političke predstavnike i podnio izvještaj o antidržavnoj djelatnosti S. Radića. Tom prilikom novinar beogradske "Politike" zaključuje da u vladi N. Pašića "sve više prevladuje mišljenje da toj agitaciji Radićevih pristalica treba učiniti jednom kraj" ("Politika", 11. maja 1920).

¹⁴⁰ "Narodna riječ", 10, Cetinje 1928, br. 23, 1.

Goru. On sa gorčinom primjećuje da te bombe nijesu imale zadatak da doprinesu ujedinjenju Crne Gore i Srbije, već su dovele do zategnutih odnosa između tih država. Za svoja opredjeljenja i rad Drljević kaže da je, pošto se vratio u Crnu Goru, 1908. godine, bio dva puta ministar i za to vrijeme su se poboljšali odnosi Crne Gore i Srbije, a da je, pri kraju balkanskog rata, kada su crnogorske trupe zauzele Skadar, bio službeno u Beogradu, u "Grand hotelu", đe su manifestanti došli da ga pozdrave, pa je, sa balkona hotela, održao govor, ne kao zavjerenik, kako je to činio M. Daković, već kao crnogorski ministar; tom prilikom, u govoru je kazao da je cilj balkanskog rata ujedinjenje Crne Gore i Srbije. Drljević u tom polemičkom tekstu još saopštava da je bio za pomenuto ujedinjenje do okupacije Crne Gore (početkom 1916). Tom okupacijom prestala je njegova, kao i Dakovićeova, politička akcija, kada su zajedno internirani u logor u Karlsteinu u Donjoj Austriji.¹⁴¹ Kad se rat završio, i oni se povratili u Crnu Goru, "ujedinjenje je već bilo svršena stvar", a Daković je na podgoričkoj skupštini bio izabran za člana tzv. Izvršnog narodnog odbora. Svoje neslaganje sa nelegalnim radom za vrijeme i nakon pomenute skupštine, S. Drljević objašnjava ocjenom djelovanja M. Dakovića, da "nije shvaćao da se janjičarskim sredstvima i metodama država ne konsoliduje nego ruši. Zato sam ja osuđivao njegov rad i danas ga osuđujem".¹⁴²

Uvođenjem diktature kralja Aleksandra (6. I 1929), došlo je do ukidanja Vidovdanskog Ustava, raspuštanja Narodne skupštine i zabrane rada svim političkim strankama. Pošto je Vladimir Maček uhapšen, krajem 1929, i predat Državnom sudu za zaštitu države, u Zagreb je, u vezi toga sudskog procesa, doputovao Sekula Drljević. Međutim, praćeno je njegovo kretanje i on je, u martu 1930, preventivno zatvoren i interniran u Sokobanju, zbog sumnje da bi mogao povećati tenzije u Zagrebu. Tri godine nakon uvođenja diktature, koja je donijela zaoštavanje odnosa u zemlji, donijet je nametnuti Ustav (1931), kao i izborni zakon, po kome je zabranjeno formiranje "plemenskih, vjerskih i pokrajinskih" stranaka.

Negativne ocjene uloge S. Drljevića dolazile su u to vrijeme od veoma različitih političara i partija.¹⁴³ Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije, u proglasu koji je upućen crnogorskom narodu, u novembru 1932, posebno je apostrofirao djelovanje S. Drljevića, da radi na mirenju crnogorskog naroda sa beogradskim ugnjetačima: "...Sekula Drljević zavede vas (Crnogorce - primj. D. R.) sa puta revolucionarne borbe, na koji ste bili pošli. Zavede vas da se mirite sa vašim dušmanima i ugnjetačima iz Beograda. Crnogorska federalistička stranka, koja predstavlja interese bogatih seljaka i jednog dijela gradske buržoazije, kapitulirala je pred velikosrpskom vojno-fašističkom diktaturom".¹⁴⁴

U pismu partijskim prijateljima u Crnoj Gori, 1. januara 1933. godine, Drljević je izrazio potrebu okupljanja članova Crnogorske stranke i obnavljanja njenoga rada. Stranka se tada nalazila u Seljačko-demokratskoj koaliciji.¹⁴⁵ Tek pred parlamentarne izbore, 5. maja 1935,

---

¹⁴¹ Tvrdnja S. Drljevića da je njegovo i M. Dakovića političko djelovanje prestalo kada je počela okupacija, samo se može uslovno prihvatiti, jer su u logoru Karlstein produžena politička okupljanja, u kojima su i oni sudjelovali.

¹⁴² S. Drljević, Opet Marko Daković, "Politika", god. 25, br. 7074, 5. januar 1928, 2-3.

¹⁴³ Milan Stojadinović pisao je, 14. februara 1933, da federalizam S. Drljevića - znači separatizam, da crnogorski federalisti imaju cilj da odvoje Crnu Goru od Srbije i da ponište odluke podgoričke skupštine; Crna Gora i Srbija "ne smeju da budu razdvojene jer su njih dve kičma od države i sem toga prirodni pravac iseljavanja i kolonizacije za Crnogorce je Metohija i Kosovo Polje. Ta veza ne sme da se prekida već i iz ekonomskih razloga, ostavljajući na stranu da su Crnogorci decenijama pevali Onamo, onamo" (cit. prema: T. Nikčević, Političke borbe u Crnoj Gori 1929-1937, u: *Istorija XX v.*, Zbornik radova III, Beograd 1962, 65). T. Nikčević konstatuje da je u poruci M. Stojadinovića iskazan "stav asimilacije crnogorskog naroda i njegovog pretvaranja u kolonizatorski element".

¹⁴⁴ "Klasna borba", god. VII, br. 18, novembar 1932, 90-92.

¹⁴⁵ ASCG, fond Milana Stojadinovića, omot III, f. 3, - prijepis pisma Sekule Drljevića.

Crnogorska stranka se počela obnavljati, kao dio Udružene opozicije, ali njeni predstavnici nijesu bili kandidovani. Pokrajinski komitet KP za Crnu Goru uputio je, u februaru 1935, svoga emisara dr Blaža Raičevića, u Zagreb, da stupi u kontakt sa predstavnicima crnogorske opozicije, koja je bila u Seljačko-demokratskoj koaliciji. Tada je Raičević razgovarao sa S. Drljevićem o predstojećim izborima, i dogovorili su se da se Drljević kandiduje u Cetinju, a Raičević u Podgorici.¹⁴⁶ Može se reći da je ovo usamljeni primjer saradnje Crnogorske stranke i Pokrajinskog komiteta KP za Crnu Goru. Sredinom oktobra iste godine, došao je u Crnu Goru Sekula Drljević, koji je zastupao Crnogorsku stranku u Seljačko-demokratskoj koaliciji. Tom prilikom je održao sastanak sa predstavnicima Crnogorske stranke, i uticao na vođstvo da bude donijeta odluka da ne treba saradivati sa Pokrajinskim komitetom Komunističke partije u Crnoj Gori na formiranju "Narodnog fronta slobode", već da stranka djeluje samostalno.

S. Drljević je ukazivao da se pojmu *jugoslavenstvo* u državnoj propagandi daje sadržaj koji ne odgovara realnosti, odnosno da se koristi u značenju da južnoslavenske zemlje pripadaju Srbiji, te da se radi o maskiranom imperijalizmu, uvijenom u "jugoslavensku pelenu". Crnogorski narod traži ravnopravnost i slobodu kao što je pokazao u ustanku 1919. godine. Drljević zaključuje da se varaju oni koji misle da će Crnogorci "praviti razliku između današnje potčinjenosti i robovanja Turcima". On dalje kaže da su beogradski upravljači više puta pokazali da im nedostaje svijest "o potrebi poštovanja tuđega prava, slobode, života i imovine. To svojstvo (beogradskih upravljača) prije dovodi pod starateljstvo, nego što bi moglo dati pravo na upravljanje sudbinom drugih".¹⁴⁷

U momentima kada je izgledalo da će međunarodna javnost, zahvaljujući djelovanju pojedinaca, više saznati o zločinima koji su počinjeni nad crnogorskim narodom od 1918. godine, branitelji režima, zamjenjujući tezu, skretali su pažnju sa suštinskih pitanja na osudu aktivnosti tih ličnosti, pa i Sekule Drljevića.

Reagujući na Drljevićevo pismo od 5. maja 1937, advokat Andrija Popović je svoj komentar toga pisma uputio prijateljima u okolini Cetinja. Popović kaže da je Drljević, kao poslanik u crnogorskoj Narodnoj skupštini, krajem 1915. godine, govorio da je kralj Nikola "zaveo Crnu Goru za Goleš Planinu", zatim da je prvi, poslije podgoričke skupštine (1918), došao u Beograd i postao načelnik ministarstva pravde, ali, kako nijesu zadovoljene njegove ambicije u Beogradu, "okrenuo je tabak" i postao "prvoborac" Crnogorske federalističke stranke.¹⁴⁸ Dalje, A. Popović izlaže, u sedam tačaka, poglede S. Drljevića, zamjerajući mu, između ostalog, što tvrdi: da su Crnogorci "posebna nacija", da "ni rasno ni krvno nemaju ništa zajedničko sa Srbima", da su "po porijeklu Hrvati i da su nekad bili katolici", te da, u "sklopu jugoslovenskih zemalja Crna Gora ima da bude samostalna i ravnopravna sa ostalim zemljama". Prigovori A. Popovića ne prikazuju tačno tadašnje poglede S. Drljevića na porijeklo Crnogoraca. S druge strane, u pokušaju opovrgavanja Drljevićevog mišljenja, A. Popović se poslužio detaljima iz poznate propagande: da se kod Crnogoraca "vječito" ("kroz zvuke gusala") prenosila ideja o osveti Kosova, o "povratku Dušanove carevine", da su "Crnogorci najčistiji i najrasniji

---

¹⁴⁶ T. Nikčević, *op. cit.*, 109.

¹⁴⁷ S. Drljević, Ili zajednica slobodnih zemalja ili osamljenost, "Evolucija", Zagreb, sv. 2-3, veljača-ožujak 1936, 75-76.

¹⁴⁸ M. M., Među crnogorskim političarima. Povodom jednog pisma dr Sekule Drljevića. - "Slobodna misao", br. 26, Nikšić, 1937, 1-2. - A. Popović kaže da je S. Drljević "uvijek propadao na izborima", zato što "Crnogorci nijesu htjeli da prime njegov politički nauk". Međutim, Drljević je, na izborima 1925. godine, izabran za poslanika u srezu cetinjskom.

dio srpskog naroda, potomci stare srpske vlastele".¹⁴⁹ Pošto je interpretator Popovićevog pisma, koji se potpisao inicijalima "M. M.", opširno naveo njegove "argumente", bio je uvjeren da je tijekom postupkom opovrgao tvrdnje S. Drljevića, pa upućuje opomenu Hrvatima: što imaju povjerenja prema "jednom renegatu - Crnogorcu, kakav je dr Sekula Drljević". Izrazom "renegat" autor je htio da kaže, da je S. Drljević otpadnik od tzv. "srpstva".

Kada je CFS protestovala zato što u sporazumu (1937) između Mačekove Samostalne demokratske koalicije¹⁵⁰ i srpske udružene opozicije, nije istaknuto postojanje crnogorskog naroda, u štampi je pomenuto da je protest učinjen po "zemunskoj sugestiji" (aluzija na S. Drljevića preko mjesta njegovog stanovanja). Za navedenu opomenu CFS rečeno je da je "neozbiljna i grandmanska do mahnitosti, jer je politički moral dr Drljevića odavno izmjeren". U ovoj optužbi ide se još dalje, da je S. Drljević u Seljačko-demokratskoj koaliciji prišao krilu frankovaca,¹⁵¹ koji ne priznaju postojanje zajedničke države (Jugoslavije), nego traže "razdiobu na samostalne istorijske individualitete".¹⁵² Zaštitnici centralizma iz Crne Gore bili su zadovoljni postignutim sporazumom V. Mačeka i beogradske opozicije, što pejorativno iskazuju, da je tako likvidiran "crnogorski frankovluk".¹⁵³

U kampanju protivu političkog opredjeljenja da Crna Gora bude ravnopravna sa ostalim zemljama koje su, odlukom Mirovne konferencije u Parizu, postale dio Kraljevine SHS, uključivalo se više listova, među kojima i "Samouprava", glasilo Jugoslovenske radikalne zajednice. U tim napadima je bio meta dr S. Drljević, koji je pominjan kao ideolog procrnogorskog političkog kursa, pa je, on sam, učestalost takvih članaka objasnio u odgovorima na pitanja saradnika podgoričke "Zete", da se (napadi) pojačavaju kada se učini da su pozicije nosilaca centralističke vlasti u Crnoj Gori oslabile.

---

¹⁴⁹ A. Popoviću nije bilo poznato da su Crnogorci (Dukljani) prvo bili prihvatili katoličku crkvu, koja je, u vrijeme raškog posjedovanja Zete (Crne Gore), a zatim, dok je trajala turska okupacija dijelova crnogorske teritorije, - iščezavala. Umjesto nje, proširila se pravoslavna crkva, izuzev u primorskim enklavama koje su bile pod vlašću Mletačke Republike. Govoriti o prisustvu, u prošlosti, u Crnoj Gori, katoličke crkve, za A. Popovića znači "latinitu" pravoslavne Crnogorce (D. Radojević, *Iz povijesti hrišćanskih crkava u Crnoj Gori*, Podgorica 2000). Da bi pojmu *Crnogorac* oduzeo pravo značenje etničke odrednice i sveo ga na pokrajinski naziv, Popović koristi, iz propagandnog vokabulara, oblik novijeg porijekla - *Srbijanci*, i etnik *Srbi* proširuje na druge balkanske Slovence (D. Radojević, *Crnogorci na limesu*, Podgorica 1999, 50). I on (A. Popović) je opsjednut asimilatorskim mitom da su Crnogorci "esencija srpstva", da u Crnoj Gori nema Cincara, Cigana, Jevreja, već da tamo žive samo "potomci stare srpske vlastele". Pjesnička slika iz Njegoševog *Gorskog vijenca*, o napuštanju vladara Ivana Crnojevića i crnogorske vlastele prijestonice Žabljak kod Skadarskog jezera, i tadašnje povlačenje dijela naroda iz Zetske ravnice u krševite predjele, pretvorena je u legendu i aplicirana za kosovski mit (D. Radojević, *Dukljanski horizonti*, Podgorica 1995, 126). Propagandnu krilaticu o doseljavanju u Crnu Goru plemstva sa Kosova, poslije poraza (1389), koja je prihvatana od nekih slojeva, negirali su i neki srpski autori kao što je Milorad Medaković, koji kaže da narod u Crnoj Gori "nije mijenjao svoju postojbinu, niti su se mogli drugi narodi tamo naseljavati jer je i za nji(h) malo mjesta za življenje, počem su mjesta mnogo vrletna" (M. Medaković, *Odziv na Komarovljevu etnografsku kartu Balkanskog poluostrva*, Novi Sad, 1890).

¹⁵⁰ Članovi Mačekove Samostalne demokratske koalicije: Hrvatska seljačka stranka, Samostalna demokratska stranka i Crnogorska federalistička stranka; članovi srpske udružene opozicije: Demokratska stranka, Zemljoradnička stranka i grupa radikala Ace Stanojevića.

¹⁵¹ Frank, Josip (Osijek, 1844 - Zagreb, 1911), političar, advokat. Ušao u Stranku prava. Služio austrijskim vojno-klerikalnim ciljevima. Osnovao Čistu stranku prava. Predstavljao se da vodi velikohrvatsku politiku. Uspijevao da spriječi saradnju opozicionih stranaka. Služio je interesima Beča i Budimpešte, a govorio je da radi za dobro Hrvatske. Ocijenjen je u historiografiji kao majstor političkih prijevara (Dr David Karlović, natuknica o Josipu Franku, u: *Znameniti i zaslužni Hrvati*, Zagreb 1925, 83).

¹⁵² R. St., Politički razgovori u Crnoj Gori, "Slobodna misao", br. 47, Nikšić, 28. novembar 1937, 2.

¹⁵³ "Slobodna misao", c. l.

S. Drljević je svoj stav o posebnosti crnogorskog naroda uobličio sredinom tridesetih godina 20. stoljeća, kada u svojim tekstovima formuliše karakteristike crnogorskog naroda, ma da on tada pominje naziv države, a ne etnonim *Crnogorci*: "Crna Gora izgradila je svoju samoniklu kulturu, a time i svoj posebni pogled na svijet, kojim stoji prema svima ostalim zemljama Slavena kao samostalna kulturna individualnost". Odbačujući tvrdnje da je borba za ravnopravnost Crne Gore njegova vlastita "ideologija", on kaže da je to "ideologija logike crnogorske istorije (...). Crna Gora bila je kroz vjekove nezavisna država. Njena politička individualnost nesporna je kao postojanje Lovćena". On dalje kaže da te činjenice utvrđuju "nespornost prava Crne Gore na ravnopravnost" u zajedničkoj državi.¹⁵⁴ Drljević nalazi da je Njegoš u *Gorskom vijencu* sažeo crnogorski pogled na svijet, da ga je pjesničkim sredstvima "uzdigao do visine filozofskog sistema", a da je toku crnogorske povijesti "konačan pravac" dalo viševjekovno (narodno) iskustvo.

Ovaj razgovor S. Drljevića sa saradnikom "Zete" prenijeli su neki hrvatski i slovenački listovi, što je ponukalo redakciju časopisa beogradskog intelektualnog kruga "Javnost", koji je bio oslonac velikodržavnog (velikosrpskog) vladajućeg sloja, da pokuša negirati njegovu tvrdnju da "Crna Gora ima svoju samoniklu kulturu, svoj pogled na svijet". Anonimni autor ovog reagovanja nije ponudio argumente niti je primijenio odgovarajući dokazni postupak. Možda se zato i zadržao na Drljevićevom pozivanju na Njegošev *Gorski vijenac*, misleći da ga je tako najlakše osporiti. Polemičar insistira na netačnoj tvrdnji da je Njegoš, "u svakom retku" *Gorskog vijenca*, sa "gordošću priznavao" da je Srbin, i da to "najočitije pobija separatnu nacionalnu individualnost Crnogoraca". On je morao izvrnuti stvarnu sliku toga Njegoševog spjeva, da bi mogao donijeti sud po kome je *Gorski vijenac* djelo koje negira posebnost Crnogoraca.¹⁵⁵ Može se uočiti da autor ovoga teksta nije imao želju da vidi kako značajniji srpski autori tumače *Gorski vijenac*, kao što je, na primjer, Pavle Popović, koji, u studiji o *Gorskom vijencu*, vidi to djelo kao najpuniji izraz crnogorskog narodnog bića. Na jednom mjestu P. Popović govori o karakterima prikazanim u *Gorskom vijencu*: "I narod crnogorski sad nam izgleda vernije naslikan, jer lica ne predstavljaju samo pojedine nekadašnje ličnosti, nego predstavljaju porodice, bratstva, plemena, nahije, celu Crnu Goru (...). Izostavite iz *Vijenca* sve običaje Crnogoraca, sav govor njihov, pa ćete uvek, nesumnjivo, poznati Crnu Goru samo po licima".¹⁵⁶ Na drugom mjestu Popović definiše: "Sve što je u njemu (*Gorskom vijencu* - primj. D. R.), jasno i nesumnjivo odaje i karakteriše Crnu Goru. Karakteri su takvi, scene i epizode takvi, jezik i govor takvi. Setimo se samo onoga kako su svi crnogorski običaji u *Vijencu* crnogorski. To je jasno na prvi pogled (...) i tu nemamo šta govoriti".¹⁵⁷

Na parlamentarnim izborima od 11. decembra 1938. godine, S. Drljević je bio izabran za narodnog poslanika u Cetinjskom srezu, na listi Udružene opozicije (nosilac liste je bio dr Vladimir Maček), kao kandidat Crnogorske stranke.

Poslije potpisivanja sporazuma Cvetković-Maček, po kome je formirana Banovina Hrvatska (26. avgusta 1939), javljale su se rasprave o daljem obliku uređenja države. U raspravu se uključio i S. Drljević, jednim intervjuom. Na pitanje novinara - da li u Jugoslaviji preovlađuje namjera da država bude formirana od tri oblasti, Drljević je odgovorio da buduće uređenje državne zajednice "treba da bude njeno organsko izgrađivanje, a ne njena dioba". Prihvatio je stvaranje Banovine Hrvatske jer je to, kako on kaže, "istorijska jedinica", pa da je primjena toga

---

¹⁵⁴ "Zeta", br. 30, 1937, 4.

¹⁵⁵ Crnogorska "nacionalna individualnost" i separatističke analogije, "Javnost", Beograd, 3, 1937, br. 37, 689.

¹⁵⁶ P. Popović, *O Gorskom vijencu*, drugo pregledano izdanje, Beograd 1923, 25.

¹⁵⁷ P. Popović, *op. cit.*, 177.

principa, te logike, - put da se obezbijedi ravnopravnost svih zemalja koje sačinjavaju državu. Drljević je tražio ravnopravan status i za Vojvodinu.

Značajno je napomenuti da S. Drljević misli da ne treba ništa preduzimati oko uređenja državne zajednice "bez prethodnog pitanja naroda", jer je država "uređivana" u posljednje dvije decenije bez volje naroda, pa su ta rješenja propadala.¹⁵⁸ Drljevićevo mišljenje o ravnopravnosti "istorijskih zemalja" koje sačinjavaju novu državu (Jugoslaviju), nije prihvatano u Srbiji jer nijedna srpska stranka nije imala takvo opredjeljenje u svom programu. I Srpska socijaldemokratska partija smatrala je da su Hrvati, Srbi i Slovenci "jedan narod" (Crnogorce, Makedonce i Bosance i ne pominje), pa da u budućoj državnoj zajednici neće ni postojati nacionalno pitanje, već da će se suprotnosti ispoljavati samo u klasnoj borbi.

Po proglašenju sporazuma V. Mačeka i D. Cvetkovića o formiranju Hrvatske banovine, crnogorski velikosrbi iskazivali su strah da će doći do "cijepanja" "srpstva". Istaknuta je teza da za Hrvatsku i Sloveniju nema problema da postanu autonomne jedinice, ali da za Srbe postoje teškoće jer je njihova etnička cjelina poremećena, tokom vjekova, naseljavanjem drugih naroda. Posebno su optuživani Cincari, da žele izdvajanje Srbije. Tada je, još upornije, nastavljeno uvjeravanje Crnogoraca da su "srpskog" porijekla i da je najveći dio Srbije naseljen Crnogorcima, kao i optuživanje za separatizam pripadnika Crnogorske stranke i njenih vođa, Sekule Drljevića, Sava Vuletića i dr.¹⁵⁹ Za Bokelje se tvrdilo da su se "izjasnili" za velikosrpstvo, 1918. godine, i da agitacija o "pokrajinskom separatizmu" kod njih ne uspijeva, jer među njima nije razvijen "centrumaško-separatistički pokret" Sekule Drljevića.¹⁶⁰

Djelovanje u vrijeme drugog svjetskog rata

Pošto je njemačka 14. oklopna divizija, 10. aprila 1941, zauzela Zagreb, odmah je izvršeno proglašenje Nezavisne države Hrvatske. Sjutri dan, 11. aprila, javio se Klub akademske omladine "Njogoš," crnogorskih studenata u Zagrebu, objavivši proglas pod naslovom "Crnogorci traže neovisnu državu".¹⁶¹ U proglasu studenti ističu da je došao trenutak da se crnogorski narod oslobodi srpske okupacije koja traje od 1918. Dalje se apeluje na njemačke i italijanske armije da prijateljski postupaju prema crnogorskom narodu. Proglas se završava uzvikom - da živi vođa crnogorskog naroda, Sekula Drljević. Autor toga proglasa bio je S. M. Štedimlija.¹⁶²

Dvanaestog aprila 1941, S. Drljević je došao iz Zemuna u Zagreb, pa je sa grupom Crnogoraca koji su mu bili politički bliski, ocijenio da je kapitulacijom vojske Kraljevine Jugoslavije, stvoren pogodan momenat za realizaciju prava Crnogoraca na nezavisnu državu. Tom prilikom najavljeno je da će biti formiran Privremeni odbor za oslobođenje Crne Gore.¹⁶³

---

¹⁵⁸ "Obzor", Zagreb, 15. novembar 1939.

¹⁵⁹ "Slobodna misao", br. 42, Nikšić 1939, 1.

¹⁶⁰ "Slobodna misao", br. 43, Nikšić, 12. oktobar 1939, 2.

¹⁶¹ "Hrvatski narod", 11. april 1941.

¹⁶² Savić Marković Štedimlija (Stijena Piperska, 13. januar 1907- Zagreb, 25. januara 1971), književnik, naučnik i publicista. Njegovi stavovi o crnogorskom nacionalnom pitanju, posebno pošto je objavio knjigu *Osnovi crnogorske nacionalizma* (Zagreb, 1937), uticali su značajno na Sekulu Drljevića, pa su zato u anticrnojorskoj propagandi najčešće pominjani zajedno Drljević i Štedimlija kao nosioci "crnogorskog separatizma" (Vidi: D. Radojević, Pogledi Savića Markovića Štedimlje na crnogorsko nacionalno pitanje, u: *Dukljanski horizonti*, Podgorica, 1995, 111-131).

¹⁶³ "Hrvatski narod", 13. april 1941. - Podgorička "Zeta", nekoliko dana docnije, donijela je tekst u kome je analiziran položaj Crne Gore u bivšoj Jugoslaviji i uloga Crnogorske stranke u očuvanju svijesti o potrebi borbe za restituciju crnogorske države (A., Naše narodno vođstvo, "Zeta", 12. V 1941, br. 20, 1).

Prvi pokušaj traženja naslona i pomoći od Nezavisne države Hrvatske, učinio je, 8. maja 1941, Savić Marković Štedimlija, u ime Crnogorskog nacionalnog komiteta u Zagrebu, u pismu Mladenu Lorkoviću, državnom tajniku Ministarstva vanjskih poslova. Štedimlija izražava nadu da će prijateljstvo između NDH i nezavisne Crne Gore biti trajno; on je uvjeren da Crnoj Gori pripada nezavisnost na osnovu zasluga iz prošlosti, patnja i žrtava koje je podnijela.¹⁶⁴

Početak maja 1941. godine, S. Drljević je stigao u Crnu Goru. Nakon ulaska okupacionih italijanskih trupa, na Cetinju su se sastali istaknutiji članovi Crnogorske stranke, među kojima je bio i S. Drljević. Oni su mislili da je došao pravi momenat da rade na obnovi crnogorske države. Teško je naći valjan odgovor na pitanje kako su ti političari mogli povjerovati da će italijanska vlada, preko svoga okupacionog aparata u Crnoj Gori, obnavljati crnogorsku suverenu državu. Možda ih je zavaralo početno taktiziranje okupatora, pa nijesu pretpostavili da će za saveznike u Crnoj Gori prihvatiti one snage koje će se bolje uklapati u šire, regionalne političke kalkulacije italijanske vlade.

Tada se pojavio programski tekst u podgoričkoj "Zeti", čiji je autor vjerovatno S. Drljević. U tome tekstu dat je osvrt na tragična zbivanja u Crnoj Gori, od njenog nasilnog prisajedinjenja Srbiji (1918). Naglašeno je da je likvidacija crnogorskih državnih institucija izazvala oružani ustanak koji je "ugušen silom okupatorske vojske savezničke Srbije i Francuske".¹⁶⁵ Istaknut je značaj osnivanja i djelovanja Crnogorske stranke, čiji su poslanici (S. Drljević, S. Vuletić, M. Ivanović), uspjeli da skrenu pažnju svijetu na počinjene zločine nad crnogorskim narodom i produže borbu, političkim sredstvima, te su na taj način održali ideju otpora kod novih generacija.

Nakon pada vojske Kraljevine Jugoslavije pred invazijom "novog pobjednika" (Njemačke i Italije), vođstvo Crnogorske stranke smatralo je da mora sudjelovati u događajima koji slijede, nalazeći da imaju moralno pravo koristiti prisustvo i pomoć novog okupatora, jer rade za dobro crnogorskog naroda: "I kad za takav svršetak (tj. kapitulaciju - D. R.) Crnogorci nijesu krivi, ko može da nam prebaci što pozdravljamo i takvim putem stečenu pravdu i slobodu, ili, zar da nam i u ovom času može ma ko zamjeriti što sami sebe spašavamo i preuzimamo svoju sudbinu u svoje ruke". Smisao ove poruke je: traženje unaprijed moralnog izlaza zbog saradnje sa okupatorom, jer Crnogorci nijesu krivi za nestanak države u kojoj su bili izloženi najsurovijem nasilju.

Na kraju ovoga teksta ispoljena je zabluda autora da će Crnogorci, "uz pomoć prijateljskih sila (misli se na okupatorsku vojsku - primj. D. R.), obnoviti staru slavu i veličinu Dukljanskog Kraljevstva Viševića i Vojislava i Kraljevinu Crnu Goru dinastije Petrovića". Ta zabluda, da se novi okupator, koji je poništio dotadašnju okupatorsku (srpsku) vlast, pojavio kao oslobodilac, možda je rezultat osjećanja bezizlaza u kome se dugo nalazio crnogorski narod, jer između dva svjetska rata nije bilo dovoljno snage da se dođe do prava i slobode. Može se konstatovati da S. Drljević, u tom prijelomnom trenutku, ipak nije pokazao onaj stepen oštroumnosti koji mu je bio svojstven, već ga je savladala politička strast da bude kreator istorijskih događaja.¹⁶⁶

---

¹⁶⁴ AH, MUP, personalni dosije br. 17063.

¹⁶⁵ S. Drljević zapisao je 1928. godine da je crnogorski seljak prisajedinjenjem dobio "polomljena rebra žandarmerijskim kundacima, popaljene svoje kuće od podivljalih najamničkih banda, pljačku svojih reparacija, pljačku dvije trećine svojih poreza (...) i ciničnu dreku beogradske štampe o 'pomoći pasivnoj Crnoj Gori'" (Crna Gora u državi ujedinjenih južnih Slovena, u: S. M. Štedimlija, *Gorštačka krv*, Beograd 1928, 52).

¹⁶⁶ Naše narodno vođstvo, "Zeta", god. 12, br 20, Podgorica, 12. maj 1941, 1. - Docnije, pri kraju drugog svjetskog rata, Drljević se opet vraća problemu odnosa malih i velikih država, pa kaže da moćni, umjesto da štite male, bacaju krivicu na njih što nijesu u stanju da se brane (Veliki i mali, "Hrvatski narod", br. 1176, Zagreb 25. X 1944, 3).

Kada su italijanske trupe ušle u Cetinje (17. aprila 1941), ban Zetske banovine Blažo Đukanović preporučio je Italijanima da se obrate za saradnju Jovu M. Popoviću.¹⁶⁷ To je bio početak formiranja kvislinške vlasti u Crnoj Gori. Za civilnog komesara Crne Gore, italijanska komanda postavila je (28. aprila) grofa S. Mazzolinija.

Jovo M. Popović pozvao je na dogovor viđenije Cetinjane, pristalice CFS, da bi formirali Privremeni upravni odbor. Taj je Odbor preuzeo vlast od bana Blaža Đukanovića.¹⁶⁸ Ubrzo je Odbor transformisan u Privremeni administrativni crnogorski komitet, čiji je predsjednik bio J. Popović. Taj Komitet trebalo je da predstavlja crnogorsku vladu.

Članovi Komiteta tražili su (četiri puta) od civilnog komesara Mazzolinija, dozvolu da s italijanskom vladom razgovaraju o daljoj budućnosti Crne Gore. Mazzolini je, međutim, rasformirao pomenuti Privremeni komitet i ustanovio (18. maja) Savjetodavno vijeće od šest članova (Jovo M. Popović, Dušan Vučinić, Sekula Drljević, Petar Plamenac, pop Simo Martinović i počasni predsjednik Mihailo Ivanović). Za unutrašnja pitanja bili su zaduženi S. Drljević i Dušan Vučinić, ali naredbe nijesu izdavali.¹⁶⁹

Vođstvo CFS naložilo je Sekuli Drljeviću, Petru Plamencu i Dušanu Vučiniću da napišu memorandum o uspostavljanju nezavisne Crne Gore. Pošto je formirano Savjetodavno vijeće, njegovi članovi potpisali su već pripremljeni memorandum i uručili ga Mazzoliniju. Međutim, zahtjeve iz memoranduma italijanska vlada nije prihvatila.¹⁷⁰

Početak jula 1941, grof Mazzolini je Savjetodavnom vijeću uručio deklaraciju italijanske vlade koju je trebalo pročitati na "saboru", 12. jula, na kome je S. Drljević imao ulogu "zvaničnog saborskog govornika". Drljević je u svom govoru izrazio zahvalnost italijanskom kralju i kraljici, zatim B. Mussoliniju, grofu G. Cianu i grofu Mazzoliniju, koji su zaslužni za uspostavljanje "slobodne Crne Gore". Tom prilikom, on je, pored ostalog, rekao: "Crnogorski narod je ponosan što je uspostava slobodne Crne Gore spojena sa besmrtnim djelima Duce-a, genijalnog stvaraoca fašističke Imperije i sa djelima slavne i pobjedonosne italijanske vojske".

Opštenarodni ustanak, koji je izbio slijedećeg dana (13. jula 1941), omeo je uspostavu države Crne Gore pod patronatom Italije. Članovi Savjetodavnog vijeća su se razišli, pa je Sekula Drljević otišao u Dubrovnik. Već 26. jula 1941. godine, armijski general Alessandro Pirzio Biroli preuzeo je upravu nad Crnom Gorom i komandu nad operacijama protivu crnogorskih ustanika. Četiri člana Savjetodavnog vijeća, među kojima i S. Drljević, obratili su se Pirziju Biroliju (5. avgusta 1941), tražeći da bude upućena u Rim delegacija koja bi kralju uručila Deklaraciju, koja je donijeta 12. jula, s molbom da odredi crnogorskog regenta. Taj njihov prijedlog nije prihvaćen.

Guverner Pirzio Biroli je odlučio da formira crnogorsku upravu, koja bi radila do osnivanja crnogorske vlade, pa je tražio od J. M. Popovića da mu predloži ljude. Formirano je

---

¹⁶⁷ Popović, Jovo (sin maršala dvora Miša Popovića) rođen je u Cetinju 1885; školovao se od 1897. godine u Parizu; bio je poslanik u Crnogorskoj narodnoj skupštini, vršilac važnih diplomatskih misija; poslanik u Carigradu, crnogorski opunomoćeni delegat na Konferenciji mira u Londonu 1913. godine. J. Popović jedan je od organizatora, krajem 1918, otpora srpskoj okupaciji Crne Gore. Autor je brošure *Pogled na crnogorsko pitanje - memorandum podnesen Konferenciji mira u Parizu* (prijevod sa francuskog objavljen je u Neiju kod Pariza 1919), u kojoj traži obnavljanje crnogorske države. Ostao je u egzilu, u Nici (Francuska) do 1939, kada se vratio u Crnu Goru (Cetinje). Pomagao je, između dva svjetska rata, federaliste. Bio je protivnik ujedinjenja Crne Gore sa Srbijom. Radio u inostranstvu za restauraciju Crne Gore. Primio je dužnost "uprave" Crnom Gorom od tadašnjeg bana Blaža Đukanovića, 17. aprila 1941. Izabran je za člana Savjetodavnog vijeća Crnogoraca. Poslije rata (1945) osuđen je na pet godina robije.

¹⁶⁸ R. Pajović, *op. cit.*, 50.

¹⁶⁹ Prema kazivanju Jova M. Popovića, "Matica", br. 17, Podgorica 2004, 361.

¹⁷⁰ J. M. Popović, *op. cit.*, 357.

novo tijelo (Komitet za nezavisnost Crne Gore) u kome je S. Drljević određen da bude komesar za unutrašnje poslove, a za njegovog pomoćnika je naznačen dr Božo Krivokapić, advokat, potpredsjednik CFS. Pirzio Biroli je, prema tvrdnji dr N. Radovića, "svojeručno dao" S. Drljeviću tekst koji će saopštiti crnogorskom narodu.¹⁷¹ Taj poznati tekst, koji je štampan kao plakat, sadrži izjavu da odluke sabora (od 12. jula) ostaju na snazi. Drljević ga je pročitao preko Radio Cetinja (30. avgusta 1941).

Krajem avgusta 1941, Pirzio Biroli je otputovao u Rim i predložio italijanskoj vladi da se odustane od formiranja crnogorske vlade od federalista, jer je smatrao da bi sigurniji naslon bio na velikosrpske snage u Crnoj Gori. Taj prijedlog je bio u skladu sa anticrnogorskom politikom italijanske vlade iz vremena Rapalskog ugovora. Italijanska vlada, odlučujući o tom pitanju, imala je u vidu odnose snaga koji će biti u poslijeratnom periodu, pa nije htjela da se sukobljava sa srpskim aspiracijama prema Crnoj Gori. Zato tada nije dozvolila obnovu crnogorske države.

Pošto je mjesec dana proveo u Italiji, đe je dobio instrukcije, Pirzio Biroli je, početkom oktobra, saopštio stav Italije, da se obustavljaju ranije odluke i planovi "o uređenju Crne Gore, dok se prilike u njoj ne srede". Izdao je proglas (6. oktobra 1941) sa odlukama italijanske vlade, među kojima je i ona o udaljavanju sa Cetinja članova Komiteta za nezavisnost Crne Gore. Komandant karabinjera naredio je S. Drljeviću da on i njegovi saradnici napušte prostorije komesarijata "u roku od dva sata (...) što je bilo i izvršeno".¹⁷²

S. Drljević je prognan u San Remo, uz obrazloženje da mu je boravak u Cetinju opasan. Prema objašnjenju okupacionih vlasti, protivu Drljevića je bila organizovana zavjera u Cetinju i u Zemunu. Na Drljevićev pasoš, prema tvrdnji nekih njegovih savremenika, napisano je: "Senza ritorno" (bez povratka). Otputovao je iz Cetinja, 16. oktobra 1941, preko Kotora, Zadra, Rijeke, Trsta, Milana, za San Remo. Na putu od Rijeke pretresli su ga italijanski finansi. U San Remu ostao je oko dva mjeseca, pa se pomoću njemačkog pasoša, koji mu je izdat u Zemunu prije odlaska u Crnu Goru (početkom maja 1941), uspio vratiti u Zemun, đe je ostao do proljeća 1944. godine.¹⁷³

Prema mišljenju nekih istraživača, saradnja S. Drljevića sa NDH bila je uzrok njegovog progona iz Crne Gore,¹⁷⁴ jer je italijanska vlada smatrala da su njene pretenzije na crnogorsku teritoriju time ugrožene. Ministarstvu inostranih poslova Italije su bili poznati Drljevićevi govori u Narodnoj skupštini, u kojima je zastupao negativan stav prema Italiji i isticao da "svaka naša vlada mora da zna da postati *amicus populi Romani* znači kraj naše države i narodne slobode".¹⁷⁵ Drljević je iskazivao negativan odnos prema fašističkom režimu u Italiji, zbog njegovih aspiracija prema Balkanu. Tražio je, prije rata u Narodnoj skupštini, da se uspostave diplomatski odnosi sa Rusijom. Zato je površno izvoditi zaključak da je S. Drljević bio privržen italijanskom režimu, već je bio, u novim okolnostima, promijenio političku strategiju, misleći da okupatorske vlasti neće saznati za njegove predratne stavove.

Bećarević, šef odjeljenja Specijalne policije u Beogradu, uputio je, 22. decembra 1941, odmah poslije Drljevićevog dolaska iz San Rema, lažnu dostavu njemačkoj komandi: "Drljević je sada u kontaktu sa više komunističkih funkcionera, koji se kriju u Zemunu, te održava sa njima dogovore, pošto ih tamošnja policija ne zna. Molim da naredite potrebno i tragate za svima komunistima iz grupe Drljevića". Bećarevićeva dostava prosljeđena je, 9. januara 1942,

---

¹⁷¹ J. M. Popović, *op. cit.*, 363.

¹⁷² J. M. Popović, *op. cit.*, 363.

¹⁷³ R. Pajović, *Kontrarevolucija u Crnoj Gori*, 114.

¹⁷⁴ N. S. Martinović, *Razvitak štampe i štamparstva u Crnoj Gori 1493-1945*, Beograd 1965, 33.

¹⁷⁵ S. Drljević, *Centralizam ili federalizam*, 68.

potpukovniku Schlacheru, generalnom opunomoćeniku hrvatske vlade za Zemun i istočni Srem, uz objašnjenje da se u Zemunu tajno nalazi "funkcioner komunista Drljević Sekula, Crnogorac, advokat", te da je on "jedan od glavnih organizatora komunističkog ustanka u Crnoj Gori", kao i da je "aktivno učestvovao u borbama u Srbiji".¹⁷⁶ Specijalnoj policiji je bila poznata Drljevićeva politička prošlost, ali je pravljen lažna slika da je on "vođeci komunista", da bi ga na osnovu toga njemačka komanda podvrgla represiji.

Potpukovnik Schlacher je, 22. januara 1942, odgovorio njemačkoj komandi u Beogradu, na "temelju sigurnih informacija", o dr S. Drljeviću, da je "došao (je) sa potpuno ispravnim dokumentima iz Crne Gore u Zemun i pravilno se prijavio zemunskoj policiji". U tome izvještaju dalje stoji: "Sudeći po njegovoj političkoj prošlosti, potpuno je nemoguće klevetati ga da je komunista, pošto je poznato da je uvijek bio prijateljski raspoložen prema Osovini, a nama je lično poznato da je on bio jedan od najvećih protivnika državnog udara od 27. marta 1941 (...). Kao crnogorski separatist i prijatelj Hrvatske seljačke stranke, privukao je mnogo neprijatelja u beogradskim političkim krugovima, koji vjerovatno i sada pokušavaju da mu nanesu štetu. Uvijek je bio u opoziciji prema beogradskim vladajućim krugovima, i bio poznat zbog svojih duhovitih i, danas bi se moglo reći, proročkih prognoza". U ovom izvještaju, koji sadrži ocjene motivacija za nastanak pomenute dostave, odbačena je i tvrdnja o Drljevićevoj komunističkoj aktivnosti u Crnoj Gori.

Početakom proljeća 1943. godine, S. Drljević izražava zebnju od ishoda rata, da neće biti ostvaren njemački plan o "novom" poretku u Evropi. Izražavajući brigu zbog uspješne ofanzive Crvene armije, u zimu 1942-43, on kaže da je cilj Sovjetskog Saveza svjetska revolucija, u čijoj se službi nalazi velika vojnička snaga, pa da je zato potrebna "brza duhovna i fizička mobilizacija za borbu protivu te opasnosti".¹⁷⁷

Komentarišući jedno objašnjenje koje je dato na partizanskom radiju, da nakon pobjede nad okupatorom, nova vlast neće ugrožavati slobodu vjerskog ispoljavanja, kao i da neće biti povrijeđeno privatno vlasništvo, S. Drljević nalazi da je to obmana i izražava sumnju u iskrenost partizanske propagande. Da bi taj svoj stav učinio sugestivnijim, napravio je paralelu sa poznatim literarnim motivom, odnosno sa poemom *Demon* Ljermontova, u kojoj lijepu Tamaru uspijeva demon zavesti i uništiti.¹⁷⁸

S. Drljević je, početkom jula 1943, dostavio izjavu njemačkom poslanstvu u Zagrebu, u kojoj je opisao suštinu crnogorskog pitanja i predložio formiranje crnogorske vlade. Zatražio je da Njemačka i Italija prihvate Deklaraciju koja je donijeta na cetinjskom saboru, 12. jula 1941. Njemačko poslanstvo uputilo je (12. septembra 1943) u Zemun delegata sa kojim se S. Drljević sastao i informisao ga o političkom programu Crnogorske stranke, zahtijevajući da Njemačka prizna pravo Crnoj Gori na samoopredjeljenje i da izjavi da ne smatra Crnu Goru ratujućom stranom. Njemačkom predstavniku rekao je Drljević da Krsto Popović radi po njegovim uputstvima.¹⁷⁹

Vjerovatno je do Drljevića bila došla informacija da je njegovo političko djelovanje osuđeno u proglasu delegata prvog zasijedanja Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Crne Gore i Boke, 15. novembra 1943. godine: "Prve svoje saradnike u Crnoj Gori našao je krvoločni osvajač u prezrenoj grupi crnogorskih separatista oko Sekule Drljevića, Krsta Popovića, Novice Radovića, i dr". Taj stav je još jače podvučen u rezoluciji o osnivanju ZAVNO

---

¹⁷⁶ BDS - Drljević Sekula, D 436.

¹⁷⁷ X. (S. Drljević), *Evropski preporod*, "Graničar", god II, br. 13, 3. travanj 1943, 1.

¹⁷⁸ S. Drljević, *Demon*, "Graničar" god. II, br. 10, 13. ožujak 1943, 1.

¹⁷⁹ R. Pajović, *op. cit.*, 452.

Crne Gore i Boke, đe se kaže da je, odmah iza okupacije Kraljevine Jugoslavije, "izdajničko separatističko vođstvo, na čelu sa Sekulom Drljevićem, Krstom Popovićem, Novicom Radovićem i drugima, pokušalo (...) da, na sramnoj petrovdanskoj skupštini, sahrani slobodu našega naroda, pretvarajući ga u pokorno fašističko roblje, ali je taj pokušaj stvaranja talijanske vazalne državice u Crnoj Gori naišao na osudu i prezir crnogorskog naroda".¹⁸⁰ Može se zaključiti da je u ovoj političkoj proklamaciji najjače osuđena težnja S. Drljevića za restauracijom samostalne crnogorske države, pod protektoratom Italije.

Negativni odnos prema težnjama ka obnovi suverene države Crne Gore, najradikalnije su razvijali crnogorski četnici, kao pristalice velikosrpskog državnog projekta, pa je njihova obavještajna služba pratila rad "zelenasa". Kao primjer može poslužiti izvještaj četničkog kapetana Leke J. Vujisića,¹⁸¹ upućen iz Kolašina, 17. oktobra 1942, komandantu limsko-sandžačkog četničkog odreda, u kome se govori o rovačkim zelenasima: "Postavio sam obavještajnu službu tako da se pojedini četnici prave kao zelenjaši, kod zelenjaša, radi dobijanja podataka o njihovom radu". Taj izvještač dalje kaže da iz Pipera zelenjaši probačaju letke u Rovca, među kojima i zakletvu: "Zaklinjem se svemogućim Bogom, Slavom i Čašću Crnogorske Otadžbine, da ću svim svojim snagama i sredstvima braniti pravo crnogorskog naroda na život. Da ću tako isto raditi na uspostavi Crnogorske države, kako bi Crnogorac mogao sam opredijeliti svoju sudbinu, i da ću bez pogovora sliediti izabrano političko vođstvo organizacije". Negativan odnos partizana (komunista) prema "zelenasima", ilustruje i jedna partizanska pjesma: "Čuvaj, Maro, pjevaj pjesme naše, / pobili smo po Bosni ustaše, / po Srbiji petokolonaše, / a po Crnoj Gori zelenasa".¹⁸²

Odluke drugog zasijedanja AVNOJ-a (29-30. novembra 1943) o federativnom ustrojstvu nove Jugoslavije, iako ih direktno ne pominje, uznemirile su S. Drljevića, pa je, osamnaest dana docnije, objavio tekst pod naslovom "Crna Gora",¹⁸³ koji je odlomak iz rukopisa njegove knjige *Balkanski sukobi*. On se suprotstavio uklapanju Crne Gore u federativnu državu, razvijajući dokazni postupak o višestrukim posebnostima crnogorskog naroda, njegovom istorijskom putu, specifičnoj organizaciji crnogorske države, etičkim osobinama koje su iskazane u najvećem djelu crnogorske književnosti, *Gorskom vijencu*, o karakteristikama "crnogorosavlja" i, po prvi put, o posebnom crnogorskom etničkom porijeklu. Na taj način je Drljević apelovao da se ne ponovi grješka pariške mirovne konferencije (1919) i ne stvori država koja nema budućnost.¹⁸⁴

¹⁸⁰ ZAVNO Crne Gore i Boke. Zbornik dokumenata. Odabrao i uredio Z. Lakić, Titograd 1963.

¹⁸¹ R. Pajović, *Kontrarevolucija u Crnoj Gori*, Cetinje-Titograd, 1977.

¹⁸² T. Čubelić, *Ustanak i Revolucija u riječi narodnog pjesnika*, Zagreb 1983.

¹⁸³ S. Drljević, Crna Gora, "Graničar", god II, br. 50, 18. prosinac 1943, 1.

¹⁸⁴ Komunistička partija u Crnoj Gori počela je svoje djelovanje borbom protivu zastupnika ideje opstanka suverene crnogorske države, nakon crnogorskog ustanka, 1919. godine. Kasnije, pod uticajem Internacionale, na IV kongresu KPJ, u Drezdenu, 1928, donijeta je odluka da se radi na stvaranju federacije radničko-seljačkih republika. Ta intencija (prihvatanje federalnog koncepta) poklopila se sa programom Crnogorske (federalističke) stranke. Značajan je slijedeći stav u pomenutoj odluci: "Partija će najpunije pomagati sve akcije masa koje vode k obrazovanju nezavisne Crne Gore, pritom bezobzirno demaskirajući direktne eksponente hegemonističkog režima i kolebljivost buržoaskog vođstva Crnogorske federalističke stranke i objašnjavajući masama da se konačno oslobodjenje crnogorskog naroda može osigurati samo izvojevanjem radničko-seljačke vlasti i stvaranjem Balkanske federacije radničko-seljačkih republika" (*Nacionalno i seljačko pitanje u dokumentima KPJ i Komunističke internacionale 1919-1945*, Zagreb, 1974, s. 25). Nakon uvođenja šestojanuarske diktature (1929), KPJ je donijela odluku o dizanju oružanog ustanka kojim bi Jugoslavija bila razbijena na istorijske pokrajine, ali njeno ostvarivanje nije bilo moguće. Od koncepcije cijepanja Jugoslavije odustalo se na Plenumu KPJ u Splitu, juna 1935, a prihvaćena je teza o stvaranju federalne države, u okviru koje bi bila i Crna Gora. To pitanje je raspravljano i na V zemaljskoj konferenciji KPJ, u Zagrebu, krajem 1940, i KPJ javlja se kao zaštitnik integriteta Jugoslavije, u sklopu koje treba urediti nacionalne odnose na "lenjinskim" principima. Proklamovana je borba za ravnopravnost i samoopredjeljenje

U vrijeme Drljevićevog boravka u Zemunu, obnovljen je na Cetinju rad CFS (1943). Tada je vraćen u naziv stranke termin - "federalistička", što odgovara i tadašnjem partijskom Proglasu,¹⁸⁵ u kome je iznijet program iz 1925. godine, kada je tražena ravnopravnost Crne Gore u "zajednici istorijskih zemalja". S. Drljević se nije slagao sa idejom da se formira koaliciona bjelaško-zelenaška vlada. On je odbijao mogućnost saradnje sa bjelašima zato što su oni vodili politiku srpskih četnika, pa eventualna koalicija te vrste, po njegovom mišljenju, ne bi dovela do restitucije crnogorske države.¹⁸⁶

U jednom aktu njemačke provenijencije Drljević je opisan kao "izvanredno pogibeljna ličnost", što bi moglo govoriti da je ta ocjena rezultat srpskih "obavještenja", jer je u međuratnom periodu svojim poslaničkim govorima u Narodnoj skupštini protiv centralizma, traženjem ravnopravnosti za Crnu Goru, te saradnjom sa liderima Hrvatske seljačke stranke, stekao u Srbiji veliki broj neprijatelja.

Obavještajna Djelatna komanda u Zemunu tragala je za podacima o Drljevićevom ranijem političkom radu, pa su došli i do podatka da je vodio rusofilsku spoljnu politiku u vrijeme Kraljevine Crne Gore, i da je zato dao ostavku na mjesto ministra pravde kada je kralj Nikola pokušao da traži i prozapadni oslonac. Posebno je naglašavan Drljevićev uticaj na Ivana Plešu, ustaškog vođu u Zemunu, čiji je otac bio vodeći član HSS u Surčinu i Drljevićev politički saradnik.¹⁸⁷

Ataše njemačke policije u Zagrebu, Helm stupio je u vezu sa S. Drljevićem, što se vidi iz jednog izvještaja koji šalje Neubacheru, u kome stoji da vođe Crnogorske stranke smatraju da suverenitet Crne Gore nije bio, poslije prvog svjetskog rata, poništen nijednim međunarodnim aktom, te da bi Crnogorska stranka, kada bi došla na vlast, aktivirala zakone Kraljevine Crne Gore. U tom izvještaju je iskazana nada da bi Njemačka priznala restauraciju crnogorske države.¹⁸⁸

Herman Neubacher, ministar Reicha za Jugoistok, zauzeo je oštar stav protivu S. Drljevića, jer su se Drljevićeve namjere o vraćanju suvereniteta Crnoj Gori suprotstavljale njegovom planu da se stvori crnogorsko-srpska konfederacija, odnosno da se iskoristi ratna situacija i proširi Nedićeva vlast i na Crnu Goru, čime bi se pribavila Milanu Nediću politička prednost. Da bi to bilo izvedeno, trebalo je, između ostalog, onemogućiti djelovanje Sekule Drljevića, koji se, u svojim člancima, suprotstavio tom njemačkom (Neubacherovom) planu,

---

crnogorskog naroda, a u isto vrijeme i "odlučna borba" protiv vođstva Crnogorske (federalističke) stranke, koje, "pomoću talijanskih imperijalista", priprema "novi jaram crnogorskom narodu".

¹⁸⁵ "Crnogorski glasnik", br. 18, Cetinje, 29. XII 1943, 2.

¹⁸⁶ R. Pajović, *op. cit.*, 451.

¹⁸⁷ U tajnom izvještaju njemačke policije iz Beograda, od 1. decembra 1943, o "crnogorskom autonomisti dr Sekuli Drljeviću, advokatu", upućenom na dvije adrese: ss-oficiru dr Hoettl-u u Berlin i ministru dr Neubacher-u u Beograd, uz osnovne podatke o političkom putu S. Drljevića, na kraju teksta nalazi se vrlo značajan detalj o jednom njegovom pokušaju da djeluje u interesu pravoslavaca u Hrvatskoj. U hotelu u Zemunu sastali su se, u martu 1943, Nijemci i Hrvati koji su se nalazili na vodećim političkim položajima u gradu, kao i oficiri njemačke i hrvatske vojske. Na taj sastanak doveo je zemunski ustaški vođa Ivan Pleša i S. Drljevića. Držani su govori o njemačko-hrvatskoj saradnji. Tada je I. Pleša dao riječ Drljeviću koji je pokušao da se zalaže za "pravoslavne članove hrvatske države", ali je naišao na "najoštrij otpor i morao svoj govor prekinuti" (Istorijski arhiv Beograda, BDS - D - 241). Na osnovu navedenog izvještaja može se pretpostaviti da je Drljević, prije pomenutog sastanka, razgovarao sa Plešom o položaju pravoslavaca u Hrvatskoj, pa da ga je Pleša zato pozvao na taj skup, da oproba reagovanje prisutnih. Kroz ovaj primjer postaje jasnije do koje mjere je Drljević gubio iz vida da sa okupatorima, čije se osvajanje temelji na fašističkoj ideologiji, ne može biti političkog dijaloga, i na koji način je postajao žrtva manipulacije.

¹⁸⁸ Istorijski arhiv Beograda, BDS - D - 241.

ističući da su Crna Gora i Srbija okupirane pa da s jednakim pravima očekuju da postanu samostalne države. Inače, dok je Drljević tako djelovao, četničke "crne trojke", koje je formirao Pavle Đurišić, činile su zločine po Crnoj Gori.

Na margini jednog izvještaja, od 10. decembra 1943. godine, o političkom djelovanju S. Drljevića, H. Neubacher ostavio je grube primjedbe o njegovoj ličnosti: "Drljević je jedan lupež! Najprije je bio plaćen od Italijana i onda otpušten; iza toga se prikrao ustašama, i još danas je plaćen od Hrvata! Veza potpuno bez vrijednosti". A na drugom mjestu je zapisao o Drljeviću: "Hrvatska kurva, plaćen otuda". Uz Drljevićevo mišljenje, koje je navedeno u policijskom izvještaju, da se crnogorski narod u velikoj mjeri razlikuje od svojih susjeda, Herman Neubacher je stavio primjedbu: "Hrvatska teza, odande plaćen!" Stavovi H. Neubachera možda su rezultat njegove bliskosti sa nosiocima velikosrpske ideje. Činjenica da je ministar Neubacher odbacio saradnju sa Sekulom Drljevićem, izlazi iz političkog stava njemačkih okupacionih vlasti, da treba pomoći velikodržavni projekt srpskog kvislinga Milana Nedića, te iz njihovog uvjerenja da je Drljević ostao privržen panslavističkoj politici. Takav njemački stav nedvosmisleno je izražen u navedenom policijskom aktu, u kome se kaže da Drljević "nije ostavio svoju panslavističku politiku, koju je zastupao u početku svoje političke djelatnosti, te važi kao neprijateljski raspoložen prema Njemcima". Može se zaključiti da su Drljevićeви pokušaji da ukrije svoja ranija politička uvjerenja, da bi iskoristio njemačkog okupatora za restituciju crnogorske države, - ostajali uzaludni.

Napade, između dva svjetska rata, na politički rad S. Drljevića produžili su, tokom drugog svjetskog rata, srpski četnici i kvislinška vlast "oca Srbije" Milana Nedića. Za to su korišćeni razni povodi.¹⁸⁹

Drljević upozorava da saradnici Draže Mihailovića iz Crne Gore namjeravaju da Crnu Goru predadu Srbiji, kao 1918. godine. Crnogorskom narodu je, zaključuje Drljević, poznato da su ti isti ljudi, koji se kamufliraju borbom protivu komunizma, u godinama terora, od 1919-1925, poubijali dosta Crnogoraca da bi primorali crnogorski narod da odustane od borbe za slobodu.¹⁹⁰

U policijskom izvještaju od 16. januara 1944. godine, Drljević je označen da je potkupljiv čovjek, da je savjetodavac ustaša i da je "sigurno plaćen za zastupanje crnogorske teze o samostalnosti, koja je upravljena protiv srpstva". Agenti su pažljivo pratili rad Sekule Drljevića, njegovu saradnju u zemunskom listu "Graničar", čiji je urednik bio Gustav Krklec. U tome listu Drljević je pisao uvodnike, pod svojim imenom ili pod šifrom "X". Uporno su doušnici skretali pažnju na Drljevićeve tekstove iz "Graničara", koji su se ticali srpskih velikodržavnih ideja; tako je, u jednoj dojavi, pomenut i uvodnik "'Crna ruka' i komunizam",¹⁹¹ u kome je Drljević zaključio da su zločini i zavjere, činjeni s ciljem da se realizuje velikosrpski projekat, djela

---

¹⁸⁹ Tako je, prilikom polaganja zakletve 2. srpskog dobrovoljačkog puka, u Kragujevcu, 2. januara 1944, govorio i V. Domazetović (Domazetović, Veličko, učitelj iz Cetinja, član četničkog Propagandnog odbora. Bio je agilni propagator protivu NOB-a. Oktobra 1943, došao je u Srbiju da bi pomogao M. Nediću u realizaciji plana H. Neubachera o stvaranju "Velikosrpske federacije" od Crne Gore i Srbije. Napisao je brošuru *Revolucija u Crnoj Gori*, Beograd 1944). O događaju u Crnoj Gori, od 12. jula 1941, Domazetović kaže da su bili na jednoj strani "dr Drljević sa grupicom separatista i sujetnih staraca, a na drugoj strani sve ostale partije", a da je ustanak koji je uslijedio odmah poslije crnogorskog sabora, zadao "udarac onima koji hoće samostalnost Crne Gore". On dalje kaže da je, na osnovu sporazuma četnika i Pirzija Birolija, S. Drljević odmah interniran iz Crne Gore i ističe da je pokušao stvoriti odrede u Crnoj Gori, 1941. godine, da bi poveo borbu. Domazetović nije kazao protivu koga bi se ti Drljevićeви odredi borili. Dalje je rekao da "srpski" narod nije htio da prihvati samostalnost Crne Gore "sa jednim talijanskim princem ili Drljevićem kao regentom" (A., Crna Gora je sa Srbijom i niko je neće razdvojiti, "Crnogorski vjesnik", god. II, br. 6, Cetinje, 22. januar 1944, 1).

¹⁹⁰ X. (S. Drljević), Sustav komunističke borbe, "Graničar", br. 3, Zemun, 15. siječanj 1944, 1.

¹⁹¹ "Graničar", god III, br. 2, Zemun, 8. siječanj 1944, 1.

pripadnika srpske tajne terorističke organizacije "Crna ruka". Da napiše taj članak, S. Drljević je bio podstaknut tekstom Stanislava Krakova, glavnog urednika lista "Novo vreme", u kome je objavljena i izjava Draže Mihailovića o djelovanju komunista. Krakov je pisao i o slučaju "potučenih u Crnoj Gori, kod manastira Ostroga", tj. o uništenju glavnog četničkog štaba.¹⁹² Drljević naglašava da S. Krakov nije iznio bitni podatak, da su "ti, koji su potučeni, bili agenti Beograda i da su palili kuće crnogorskim seljacima", od početka 1919, do 1925. godine. U tim godinama "crnorukci su poubijali ogroman broj Crnogoraca". Drljević dalje piše da je pojava crnorukaca uticala na pojavu komunizma ("ne protivu komunizma nego za komunizam"), tj. Drljević pokušava da uspostavi uzročno-posljedičnu vezu između srpske terorističke organizacije "Crna ruka" i komunizma, u ovim krajevima. Sekula Drljević smatra da su to dva velika zla, pa opominje Stanislava Krakova da ne treba da traži od Njemaca pohvalu zbog toga što je osudio akciju partizana u Ostrogu, jer je među četnicima bio i njihov politički ideolog, general Blažo Đukanović, koji je bio zavjerenik i u bombaškoj aferi (1907), protiv crnogorske Dinastije i države.

Agenti su registrovali da je Sekula Drljević, 4. februara 1944, prilikom jednog sastanka ustaških funkcionera u kafani "Građanska gostiona", u Zemunu, čiji je vlasnik bio ustaša Nikola Moćan, održao govor u kome je napao dr Miroslava Spalajkovića¹⁹³ i Vladiku Nikolaja Velimirovića,¹⁹⁴ kao nosioce ideje o pripajanju Crne Gore Srbiji.

Zemunska policija uručila je Drljeviću poziv Ante Pavelića da dođe u audijenciju, 21. februara 1944. Toga dana je bio primljen i izrazio je želju da bi trebalo pojačati propagandu kod Njemaca za samostalnost Crne Gore, da se onemogući Neubacherov plan o konfederaciji Crne Gore i Srbije. Drljević je dalje kazao da će on činjati sve što je u njegovoj moći da osigura samostalnost Crne Gore. Njemu je bilo potrebno Pavelićevo posredovanje jer je shvatio da ministar Reicha Neubacher ne uvažava njegov prijedlog o restituciji crnogorske države. Osim toga, i Crnogorska federalistička stranka prihvatila je plan da poslije rata bude obnovljena zajednička država, pa je Sekula Drljević ostao usamljen sa svojim zahtjevom o vraćanju međunarodnog subjektiviteta crnogorskoj državi.

Nedićeva policija je bila obaviještena, u proljeće 1944. godine, o namjeri S. Drljevića da "izda jednu antisrpsku knjigu", pod naslovom "Ko su Srbi", a da je za prikupljanje materijala imao pomoć od bivšeg ministra, dr Nikole Mikića. Izvještač nije imao precizne podatke, da se radi o pripremi za štampu knjige *Balkanski sukobi*. Možda je detalj u izvještaju da Drljević namjerava objaviti "antisrpsku knjigu" (*Balkanski sukobi* su objavljeni u aprilu 1944), podstakao Milana Nedića da iskaže želju, 8. maja 1944, da se učini kraj djelovanju S. Drljevića, sa kojim, navodno, saraduje i grupa "Srba" koji žive u Beogradu (Božo Radulović, Miloš Božović, Radovan Komnenić i dr.), koje M. Nedić označava i kao saradnike Gestapoa. U jednoj policijskoj dostavi (2. maja 1944) piše da gostiona "Novo doba", čiji je vlasnik bio Krsto Drljević, u Zemunu (Ul. dr Šuflaja br. 4), služi kao tajno sastajalište ("skrivalište") komunista i sumnjivih lica, te da se javila "opravdana sumnja" da se u njoj vrši komunistička propaganda, pa

---

¹⁹² Odnosi se na događaj od 14. oktobra 1943, kada je peta crnogorska brigada zarobila u Ostrogu štabove generala Blaža Đukanovića i pukovnika Baja Stanišića. Pohvatanim četnicima suđeno je i strijeljani su (R. Pajović, *Kontrarevolucija u Crnoj Gori*, 412).

¹⁹³ Spalajković, Miroslav (1869-1951), pripadnik Radikalne stranke; poslanik u Rusiji (1913-1919), uticao da Rusija zauzme negativan stav prema Crnoj Gori. Izraziti reakcionar, bliski saradnik njemačkog kolaboranta Milana Nedića tokom drugog svjetskog rata.

¹⁹⁴ Nikolaj Velimirović, tvorac ideologije tzv. svetosavlja. Dobitnik Hitlerovog gvozdenog krsta. Nedavno proglašen za sveca SPC.

da nad njom treba osigurati "podesan nadzor". U dostavi je istaknuto da u pomenutu gostionu dolazi i dr Sekula Drljević, da se u njoj sastaje sa nekim (sumnjivim) Crnogorcima.¹⁹⁵

Osjećajući sve veću opasnost zbog blizine Beograda, S. Drljević se preselio iz Zemuna u Zagreb, tj. u Podsused, đe je boravio od proljeća 1944. godine, do pred kraj rata, odakle je pokušavao da ustaško vođstvo posreduje kod Njemaca za realizaciju njegovog plana o vraćanju samostalnosti Crnoj Gori.

U julu 1944, Drljević je uputio privremenom vođstvu CFS na Cetinju, koje su sačinjavali Mihailo Ivanović, Pero Vučković i dr Božo Krivokapić,¹⁹⁶ nacrt izjave kojom CFS povlači svoje predstavnike iz Narodne uprave i prekida saradnju sa četnicima. U izjavi se predlaže Njemcima da vode pregovore sa njihovim predstavnikom, S. Drljevićem, - za uspostavljanje nezavisne crnogorske države.¹⁹⁷

S. Drljević je osnovao, u Podsusedu, 22. jula 1944. godine, Crnogorsko državno vijeće, u kome je on zauzeo predsjedničko mjesto. Članovi CDV bili su: S. M. Štedimlija, dr Savo Bašović, Krsto Brajović, Nastadin Zečević, Dušan Stojadinović, Đuko Perović i dr Filip Šoć. O osnivanju Crnogorskog državnog vijeća sačinjen je i zapisnik u jednom primjerku koji je Drljević zadržao za sebe. Po tvrđenju S. M. Štedimlije, Drljević je dao izjavu da Crnogorsko državno vijeće nije politička asocijacija, već "nastavak" Crnogorskog ureda, sa kulturnim i humanim ciljevima, da okuplja Crnogorce koji žive u Hrvatskoj. Drljević je o osnivanju CDV obavijestio vladu Nezavisne države Hrvatske i misije država koje su imale predstavništva u Zagrebu. U tom saopštenju je stajalo da će CDV rukovoditi iz Zagreba borbom crnogorskog naroda za vraćanje nezavisne crnogorske države. NDH podržala je, formalno, plan S. Drljevića o vraćanju crnogorske državnosti, jer je bila poznata Drljevićeva saradnja, između dva svjetska rata, sa Hrvatskom seljačkom strankom, u borbi protivu beogradskog centralizma. Tada je Drljević i neposredno potražio podršku Njemačke.¹⁹⁸

U stanu njemačkog majora Hayde-a, održan je razgovor između majora Mandl-a i Savića Markovića Štedimlije, 20. decembra 1944. godine. Major Mandl je izjavio da priznaje grješke njemačke politike, posebno prema Balkanu, pa je potrebno takvu politiku revidirati da bi bili zadovoljeni i mali narodi. Štedimlija je dao primjedbu na njemačku politiku prema (srpskim) četnicima, dodajući da su za to odgovorni Hitlerovi savjetnici. Sjutri dan, major Mandl se sastao sa dr Sekulom Drljevićem, 21. decembra 1944. Sastanku su prisustvovali S. M. Štedimlija, Laam, Hayde i još jedan oficir iz SS jedinice. Sadržaj razgovora bilježio je Mandl. Iako je Drljević govorio njemački, dogovoreno je da razgovor prevodi Laam. Mandl je zamolio dr Drljevića da mu kaže svoje mišljenje o mogućnosti organizovanja otpora u Crnoj Gori kada je budu napuštile njemačke jedinice i ako bude posjednuta od partizana, Rusa ili Angloamerikanaca. Zanimalo ga je na kojim mjestima bi moglo doći do otpora i sa kolikim snagama. Međutim, Drljević je želio da prvo razjasni neka pitanja, kazavši da se u ratu ne bore

---

¹⁹⁵ U isto vrijeme komunistička propaganda u Crnoj Gori koristila je Drljevićevo ime kao personifikaciju izdaje: "Planovi o stvaranju 'nezavisne Crne Gore' izdajnika S. Drljevića, Novice Radovića, Krsta Popovića i drugih separatističkih vođa, srušeni su plotunima koji su osuti iz crnogorskih pušaka i na njih same i njihove gospodare fašiste" ("Omladinski pokret", god. III, br. 3-4, 5. jul 1944).

¹⁹⁶ Proglas Privremenog političkog vođstva Crnogorske federalističke stranke, "Crnogorski glasnik", Cetinje, br. 18, 29. XII 1943, 2.

¹⁹⁷ R. Pajović, *op. cit.*, 537.

¹⁹⁸ Da bi obezbijedio njemačku podršku, Drljević šalje delegate u Berlin i Beč. U Beč je pošao S. Marković Štedimlija, koji je predao Neubacheru elaborat u kome je tražio da se četnici, pošto su to mobilisani Crnogorci, potčine Drljevićevom CDV. U Berlin je otišao Dušan Krivokapić, koji je, 2. februara 1945. godine, predao memorandum za vođstvo Reicha, u kome je iskazana želja o priznanju crnogorske nezavisnosti.

njemačka i ruska vojska, nego nacional-socijalizam i boljševizam, tj. vodi se rat različitih političkih nazora, pa su danas politički vojnici najbolja vojska. Zato, ako hoćemo da negdje organizujemo otpor, moramo ljudima, pomoću kojih bi to bilo rađeno, fiksirati ideju za koju treba da se bore, a koja bi im bila bliska. Drljević je dalje kazao da su partizani imali uspjeha zato što je Italija vodila imperijalističku politiku, pa su partizani zadobijali narod objašnjenjem da se treba boriti protivu zavojevača. Osim toga, partizani su obećali pojedinim zemljama bivše Jugoslavije položaj federativnih jedinica, pa su im se zbog toga pridružili i mnogi koji nijesu komunisti.¹⁹⁹ Zato bi, nastavio je on, Njemačka morala ponuditi tim zemljama nešto više od onoga što su im obećali partizani. Osim toga, uvjeren je da partizani neće izvršiti pomenuto obećanje, objasnivši da "znamo kakva je njihova federacija iz ruskog primjera. Njemačka mora malim balkanskim narodima omogućiti da stvore svoje samostalne države i da se odupru onima koji među njima hoće utvrditi svoju prevlast. Crnogorce nije teško pokrenuti na otpor, ali samo u slučaju ako im se jasno sa strane vlade Reicha kaže šta će dobiti kad dođe do pobjede". S. Drljević je zaključio izlaganje tvrdnjom da, ako se Crnogorcima kaže "da se bore za slobodnu Crnu Goru, onda može doći do ustanka na više mjesta".²⁰⁰

Na navedenu izjavu Sekule Drljevića, njemački oficiri su odgovorili da shvataju njen smisao i da će učiniti potrebne korake da se položaj Crne Gore i držanje Njemačke prema njoj razjasni. Na kraju su njemački delegati zamolili Drljevića da prihvati poziv, da na dalje razgovore dođe u Beč, te da će mu poziv biti službeno upućen. Nakon razgovora, major Mandl je odmah avionom oputovao u Beč. Izvještaj je završen konstatacijom da Njemci rade na organizovanju otpora na područjima koja su zaposjeli jugoslavenski partizani i Crvena armija.

Povodom objavljivanja brošure *Ravna gora*, sa podnaslovom "Uskrsnuće nove Jugoslavije" (Beograd, 1944), u kojoj su skupljeni govori i politički pogledi Draže Mihailovića, Sekula Drljević je, kako sam kaže, reagirao, ne zbog političkih pogleda četničkog vođe, koji su sadržani u brošuri, već zato što je to dokument o "cincarskom vjerovanju u moć podvale".²⁰¹

S. Drljević je znao da će od rezultata drugog svjetskog rata zavisiti sudbina njegove koncepcije o vraćanju suvereniteta Crnoj Gori, pa je reagirao na značajne događaje. Početkom avgusta 1944. godine, pisao je da se ne može naslutiti ko će biti pobjednik u tome ratu, i naveo Hitlerove riječi, da neće biti pobjednika i pobijeđenih, već samo preživjelih i uništenih. Drljević govori o opasnosti koja prijete od "cincarskog duha" iz Beograda, jer taj duh služi proširenju vlasti nad što "većim brojem susjednih zemalja", te da na tome rade sve srpske terorističke organizacije. On to dokumentuje činjenicom da su četnici, od 1903, uvijek bili spremni na najteže zločine za interes "beogradskog cincarskog imperijalizma". Drljević je, boraveći u Zemunu, pratio politička kretanja u Beogradu, pa je i smisao njegovog teksta²⁰² da opomene na opasnost od četničkih "crnih trojka", čije se oštrenje noževa, kako kaže, čuje sa Kalemegdana.

---

¹⁹⁹ S. Drljević misli na odluke drugog zasijedanja AVNOJ-a, 29-30. novembra 1943. godine, kada je utvrđen federativni princip koji će obezbijediti "ravnopravnost Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca".

²⁰⁰ Arhiv Jugoslavije, fond 110, fas. br. 614, jed. br. 664.

²⁰¹ X. (S. Drljević), Uskrsnuće nove Jugoslavije, "Graničar", god. III, br. 26, Zemun, 20. kolovoz 1944, 1. S. Drljević u svojim člancima više puta pominje Cincare kao populaciju koja nosi negativne moralne osobine - sklonost i prijevari, podvali i td. Između dva svjetska rata, u Srbiji je razvijan otpor prema Cincarima, Jevrejima i Jermenima, kao nosiocima kapitala, što je vidljivo i iz knjige Dušana Popovića *O Cincarima*, koja je doživjela dva izdanja (Beograd, 1927; drugo izd. 1937). Istovremeno, javljala se i težnja za utvrđivanjem "čiste" slavenske, u stvari "srpske" rase. Teza o "čistoj" rasi služila je asimilatorskim ciljevima. Iz tih razloga tretirani su Crnogorci kao "najčistiji" "Srbi". S. Drljević nije razumijevao cilj "rasnog" omalovažavanja Cincara i njihovo proglašavanje za nosioce moralnih devijacija.

²⁰² X. (S. Drljević), Potrebna opomena, "Graničar", god III, br. 23, 5. kolovoz 1944. 1.

On navodi i najnoviji primjer zločina, da je "crna trojka" Pavla Đurišića ubila u Kotoru, početkom jula 1944, dr Boža Krivokapića.²⁰³

Pošto je vjerovao da će doći do naglih promjena na velikim frontovima u korist Reicha, Drljević je izrazio čuđenje kako je mogla među njemačkim oficirima nastati zavjera koja je dovela do atentata na A. Hitlera (20. jula 1944). Dalje, on se čudi kako su u zavjeri mogli sudjelovati generali, pa i feldmaršal, čime su prekršili položenu zakletvu pred firerom. Pri pokušaju objašnjenja uzroka koji su doveli do odluke da se izvrši atentat, on ne vidi činjenicu da su zavjerenici shvatili bezizlaznost daljeg njemačkog otpora i pored toga što se rat još uvijek vodio izvan Njemačke, na tuđim teritorijama; on se nada u novo, ubojito oružje ("V-1"), a slijede, kako kaže, i nove vrste "koje nijesu prazne priče". Drljević tu zapisuje vlastitu zabludu, da je razumna vjera njemačkog naroda u pobjedu, bez obzira što je izvršena angloamerička invazija na obalu Francuske (6. juna 1944). Motiv za atentat Drljević jedino nalazi u želji zavjerenika da preuzmu vlast. Da je atentat uspio, misli S. Drljević, njemački narod bi cijelo stoljeće ostao "besplatni radnik angloameričkog kapitalizma i sovjetskog ruskog boljševizma". Zavjerenici su, zaključuje on, "konzervativni aristokrati, protivnici revolucije" kojima je cilj da se dočepaju visokih položaja. Na kraju, Drljević upozorava njemačke vođe na "nužnost izbjegavanja polovičnosti" revolucije, što znači da preporučuje rigorozni obračun.²⁰⁴ Ovaj tekst potvrđuje da je dr Sekula Drljević, ranije lucidni politički analitičar, bio izgubio sposobnost da valjano prosuđuje o toku događaja i njihovim posljedicama. Postavlja se i pitanje, da li je tekst ovakvog sadržaja bio od njega naručen. U načinu kazivanja mogu se nazrijeti panični tonovi, jer je Drljević tada, u momentu atentata na Hitlera, više nego u ranijim događajima, vjerovatno došao do saznanja da Njemačka gubi rat, što znači da i on gubi "zaštitu" i prostor za političku borbu. Osim toga, može se pretpostaviti da je takav stav o atentatu ispoljio javno da bi time uticao da Njemačka prizna rezoluciju sabora od 12. jula 1941, o proglašenju samostalne Crne Gore.

Crnogorsko državno vijeće predložilo je, u decembru 1944, ministru inostranih poslova i Ministarstvu oružanih snaga NDH, da se Crnogorci koji stalno ili privremeno borave na teritoriji NDH, "kao i oni koji se povlače" sa njemačkom vojskom iz Crne Gore, "svrstaju u oružane snage NDH i angažiraju u borbi protiv jedinica NOV". Međutim, već 27. februara 1945, CDV je od ustaškog vođstva tražilo odobrenje za formiranje, na hrvatskoj teritoriji, crnogorskih oružanih jedinica.

Pošto se sukobio sa Dražom Mihailovićem, decembra 1944, Pavle Đurišić je uputio emisara u Sarajevo kod Ljubomira Vuksanovića,²⁰⁵ da bi on posredovao kod njemačke komande da odobri odstupnicu crnogorskih četnika uz njemačku vojsku, ali Vuksanović nije prihvatio razgovor. Tom prilikom emisar je uspio uspostaviti kontakt sa nekim simpatizerima Sekule Drljevića, što je omogućilo da dođe do pregovora Đurišića sa Drljevićem oko posredništva kod ustaških vlasti, da bi četničke jedinice mogle proći preko hrvatske teritorije. Na pregovorima u Doboju, Drljevićevi emisari su istakli uslov: da P. Đurišić prizna Crnogorsko državno vijeće, kao i S. Drljevića za političkog vođu Crnogoraca, a da se četničke jedinice transformišu u "crnogorsku narodnu vojsku", pod vrhovnom komandom Sekule Drljevića.²⁰⁶ Donoseći tu

---

²⁰³ Dr Božo Krivokapić, advokat, krajem avgusta 1941. g., u privremenoj vladi koju je formirao Pirzio Biroli, bio je pomoćnik komesara za unutrašnje poslove (komesar je bio S. Drljević), a u jesen 1943. g., bio je član privremenog vođstva Crnogorske federalističke stranke.

²⁰⁴ S. Drljević, *Zakon revolucije*, "Graničar", god. III, br. 25, 19. kolovoz 1944. 1.

²⁰⁵ Član Nacionalnog odbora i predsjednik Narodne uprave.

²⁰⁶ R. Pajović: *Pavle Đurišić*, Podgorica, 2005, 96.

odluku, možda je Drljević bio u uvjerenju da će na taj način doprinijeti razbijanju četničke grupacije Draže Mihailovića. Konvoj četnika P. Đurišića tada nije mogao dalje odstupati zbog velikog broja ranjenika, tifusara i porodica koje su pošle uz četničke jedinice. Emisari P. Đurišića došli su kod Drljevića i sporazum je potpisan, 22. marta 1945. godine. Đurišićevi četnici proglašeni su za "crnogorsku narodnu vojsku" čiji je vrhovni komandant postao S. Drljević, a P. Đurišić operativni komandant. Ovim postignutim dogovorom, Drljević se obavezao da obezbijedi liječenje oko 2700 četničkih ranjenika i bolesnika. Đurišiću je donio Drljevićev delegat dnevnu zapovijest za četničke jedinice pod njegovom komandom, u kojoj je stajalo da te jedinice dobijaju naziv - "crnogorska narodna vojska", koja ima zadatak - borbu za samostalnu crnogorsku državu. Međutim, Đurišić je izbjegao da saopšti vojsci pomenutu dnevnu zapovijest.

Saznavši za sporazum Đurišića sa Drljevićem, Draža Mihailović je uputio akt komandantima svojih jedinica, u kome je P. Đurišića proglasio izdajnikom, pa da će mu suditi ravnogorski (četnički) sud.²⁰⁷ Iz literature je poznato da je D. Mihailović bio organizovao atentat na P. Đurišića, kada je saznao da namjerava da sa svojom grupom četnika prijeđe u Sloveniju. Pomenuta odluka D. Mihailovića, koja je imala karakter presude na smrt, prepala je Đurišića, pa je odlučio da odstupi od ugovora sa S. Drljevićem, i povede svoju vojsku drugim pravcem, prema Lijevča Polju. Ustaško vođstvo je, zbog toga, uputilo jedinice da spriječe kretanje crnogorskih četnika tijekom pravcem, i došlo je do borbe (4. aprila 1945). R. Pajović navodi podatak iz teksta četničkog publiciste Mihaila P. Minića, da je Draža Mihailović, u to vrijeme, slao dvije delegacije, koje su predvodili generali Svetomir Đukić i Miodrag Damjanović, kod poglavnika Ante Pavelića. Delegacije su imale cilj da se dogovore "o uništenju četničke grupacije Pavla Đurišića". Oslanjajući se na taj podatak, R. Pajović tačno primjećuje da se ti emisari, koji su pregovarali sa Pavelićem, 22. i 24. aprila 1945, nijesu dogovarali o (zajedničkom) otporu partizanskim snagama, jer taj otpor više nije bio moguć. Tumačenje koje daje Mihailo P. Minić "umanjuje ulogu Sekule Drljevića u likvidaciji Pavla Đurišića".²⁰⁸

P. Đurišić je pokušao da, sa jednom manjom jedinicom, odstupi za Sloveniju, a ostale svoje jedinice ostavio je da se o njima stara S. Drljević. U poruci od 17. aprila 1945. godine, Drljević je od njega tražio da se vrati među jedinice koje je napuštio, i da mu je osiguran prijelaz preko Hrvatske. U Gornjem Šeheru, Drljevićev emisar D. Krivokapić stigao je Đurišića i uvjeravao ga da je bezbijedan njegov povratak. Nakon toga, Đurišić je prihvatio Drljevićeve prijedloge,²⁰⁹ pa je pošao u Staru Gradišku kod svojih jedinica koje su bile stupile pod Drljevićevu komandu. Drljević je dolazio, 10. aprila 1945, u Staru Gradišku, i crnogorskim četnicima održao govor, pozivajući ih da budu vjerni "samostalnoj Crnoj Gori". On je pozvao četnike da, uz pomoć ustaša, nastave borbu protiv partizana. Pošto je S. Drljević završio govor, formirana je "crnogorska narodna vojska", po uzoru na staru crnogorsku vojsku, ustrojena u jednu diviziju, sa tri brigade ("Vuk Mićunović", "Bajo Pivljanin" i "Nikac od Rovina"). Za komandanta je postavljen Boško Agram, a vrhovni komandant ostao je Sekula Drljević.

S. Drljević, sa ženom Marijom, napuštio je Zagreb uz ustašku vojsku koja je odstupala. U Celju, 9. maja, pregovarali su ustaški oficiri sa partizanima, a kao predstavnik grupe Crnogoraca bio je dr Krivokapić. Dobijena je dozvola za slobodan prolaz "ustaškoj vojsci, domobranima i Crnogorcima, u smjeru Frankolovo". Dogovor su potpisali, u ime partizana Emilija Gobrincec, ustaški generali Servatzy i Metikoš, a u ime crnogorske grupe dr Krivokapić. Kad je kolona

---

²⁰⁷ R. Pajović: *op. cit.*, 97.

²⁰⁸ R. Pajović: *op. cit.*, 294.

²⁰⁹ R. Pajović, *op. cit.*, 546.

stigla ispred Bleiburga, 10. maja, pregovarali su ustaški oficiri sa engleskim generalom Scotom. Zahtjev ustaša da se predaju zapadnim saveznicima, a ne partizanima (jer su za NDH partizani "razbojničke bande"), general Scot je odbio, istakavši da se, prema odluci saveznika, sve neprijateljske jedinice moraju predati onim savezničkim snagama protiv kojih su vodile borbu.

Tom prilikom, ustaški pregovarač rekao je generalu Scotu da će prije ili kasnije izbiti rat između zapadnih saveznika i Sovjetskog Saveza. Ta propaganda vjerovatno je prihvatana u krugovima raznih kvislinga koji su, gledajući raspad Hitlerovih armija, tražili novu varku. Nju je, logično je pretpostaviti, prihvatio i S. Drljević, čime bi se moglo objasniti njegovo lutanje i nesnalaženje na kraju rata.

Nužno je istaći važnu činjenicu da je, zahvaljujući Drljevićevom posredovanju kod ustaških vlasti, veliki broj crnogorskih četnika iz grupacije Pavla Đurišića, kao i članova njihovih porodica, koji su odstupali preko Hrvatske, - uspio da se spasi. Međutim, veći dio crnogorskih četnika bio je, prema dogovoru savezničkih komanda, vraćen iz Austrije i prebačen u Sloveniju, na oslobođenu teritoriju, gdje je, u maju 1945. godine, izvršen odabir i likvidacija onih koji su smatrani krivcima.

Sekula Drljević, zajedno sa suprugom Marijom, stigao je do Judenburga (Austrija). M. P. Minić tvrdi da su srpski četnici, u Judenburgu, u novembru 1945, ubili Sekulu Drljevića, njegovu ženu Mariju i njihovu služavku, da ne bi ostao svjedok zločina koji su, prije odstupanja četnika kroz Hrvatsku, zajednički počinili Draža Mihajlović i Ante Pavelić prema crnogorskim četnicima, u logoru Jasenovac. Kao primjer koji odslikava karakter negativnog odnosa srpskih političara prema Drljeviću, može poslužiti tekst dr Dragoljuba Jovanovića koji, umjesto da analitički polemizira sa Drljevićevim tezama, vrši (zakašnjeli) obračun sa njegovom ličnošću. Dragoljub Jovanović tvrdi da je S. Drljević bio nihilista - nacionalni, politički i moralni, "oličenje izdajnika", da je riječju i gestom lučio "jednu razarajuću kiselinu". Jovanović dalje piše da su Drljevićevi osmijeh, govor i pogled bili cinični i destruktivni, da je "sadeljan od mržnje i zavisti". On oslobađa krivice Drljevićeve ubice jer kaže da je poginuo od ruke koja je "znala za njegova nedela", a malo dalje zapisuje da su ga oni kojima se udvarao "ubili (...) kao psa čim su se s njim sreli".²¹⁰

Poslije drugog svjetskog rata, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, uputila je, iz Beograda, 13. februara 1946, zahtjev Zemaljskoj komisiji Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, da hitno pošalje cjelokupni dokazni materijal i podatke kojima eventualno raspolaže, o "izdajničkom i zločinačkom radu tokom rata dr Sekule Drljevića, naročito za vreme njegovog bavljenja na teritoriji Hrvatske (u Zagrebu i Zemunu)". Iz navedenog zahtjeva Državne komisije vidljiv je otpor prema ličnosti S. Drljevića, kao i da joj (komisiji) nije bilo poznato da Drljević tada nije bio živ, već su smatrali da je u bjekstvu. Ni Zemaljskoj komisiji Hrvatske nije bila poznata sudbina S. Drljevića, pa u aktu od 20. februara 1946. godine, koji je upućen Okružnom narodnom sudu za grad Zagreb, uz koji je priložena odluka da se "imovina dr Sekule Drljevića stavi pod privremenu upravu i nadzor", stoji da je upućen prijedlog javnom tužiocu za pokretanje kaznenog postupka. Na tom aktu je zapisana primjedba (10. aprila 1946) - "Kriv". Zemaljska komisija indirektno je naznačila S. Drljevića, da je mogao učestvovati u zločinima ustaša počinjenim u logoru "Sajmište" kod

---

²¹⁰ D. Jovanović: "Dr Sekula Drljević", u: *Ljudi, ljudi... - Medaljoni 46 umrlih savremenika sa fotografijama*, Beograd, 1975. Autor navedenih redova dr Dragoljub Jovanović (Piroć, 1895), osnovao je Narodnu seljačku stranku (1940); odstranjen je sa Pravnog fakulteta, a zatim osuđen od Vrhovnog suda NR Srbije (1947) zbog "protivnarodnog rada". Njegovi radovi sadrže "pseudonaučno shvatanje sela kao jedinstvene socijalne sredine" (Dr M. Vučković, u: *Enciklopedija Jugoslavije*, 4, 1960, 536).

Beograda. Međutim, taj logor su držali Njemci, od njegovog osnivanja, 8. decembra 1941. do 17. maja 1944, kada su ga predali ustašama. U ustaškim rukama bio je samo dva i po mjeseca, od 17. maja, do kraja jula 1944, kada je i ukinut. S. Drljević nije mogao, i da je htio, imati ikakvog udjela u prikupljanju i likvidaciji Jevreja, kao i drugih zatvorenika u tome logoru, jer je u to vrijeme već bio napuštio Zemun i boravio u Podsusedu kod Zagreba. U studiji o logoru *Dani smrti na Sajmištu*,²¹¹ koja je rađena na osnovu sačuvane arhivske građe (njemačke, Nedićeve i ustaške), Sekula Drljević nije pomenut, niti doveden u bilo kakvu vezu sa zločinima koji su tamo počinjeni.

Okružni narodni sud u Zagrebu nikad nije procesuirao optužnicu, pa tako Sekula Drljević nije ni osuđen (u odsustvu), jer prikupljeni materijal nije bio dovoljna osnova za pokretanje sudske rasprave kojom bi bilo dokazano da je počinio "ratni zločin".²¹² Dakle, S. Drljević ne

---

²¹¹ Lazar Ivanović i Mladen Vukomanović: *Dani smrti na Sajmištu*, Novi Sad, 1969. - Dok je još trajao rat, 13. februara 1945, kada je S. Drljević bio u Zagrebu, načinjen je zapis Anketne komisije za utvrđivanje zločina u logoru na Sajmištu (br. 62): "Dr. Sekula Drljević, oko 58 godina, Crnogorac, bio je advokat u Zemunu, a sada u bjekstvu. Učestvovao je u zločinu protiv naroda kao izvršilac i naročiti eksponent ustaštva, i slobodno se može reći da je u ustaškom logoru u Zemunu igrao ulogu jednog Gebelsa. Poznati su njegovi članci u ovdašnjem 'Graničaru', u kojima je on zatrubio protiv partizana i NOB. Bio je u svakom pogledu izrod svog naroda i izrod čovječanstva" (Arhiv Vojvodine, fas. 183, Sremski Karlovci). - Navedena osuda Drljevića nije zasnovana na dokumentaciji, već predstavlja proizvoljno iskazanu prijavu ("slobodno se može reći"), što su pokazala istraživanja L. Ivanovića i M. Vukomanovića.

²¹² Anketna komisija Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača federalne države Hrvatske (referent R. Žilić) donijela je "odluku o utvrđivanju zločina" dr Sekule Drljevića, koje je on mogao počinuti "kulturalnom, vojničkom, političkom i ekonomskom suradnjom s neprijateljem". U opisu i kvalifikaciji zločina stoji: "Izdaja naroda, ubijstva i pokolji, pljačka, masovno mučenje i zlostavljanje u koncentracionim logorima, vojnička, politička i ekonomska suradnja i služba okupatoru". Iz ove široke "kvalifikacije" jasno se vidi da je kulturna, politička i ekonomska kolaboracija sa okupatorom tretirana kao ratni zločin, zajedno sa aktima neposrednog učešća u ubistvima i mučenjima ljudi. Drljević je u ovome dokumentu optužen da je svojim političkim člancima i raspravama "odobravao postupak okupatora u zemlji, raspirivao nacionalnu mržnju i pozivao na borbu protiv saveznika NOV-a". U zaključku stoji da je svojim radom dr Sekula Drljević u znatnoj mjeri pridonio jačanju okupatora i njegovog ratnog potencijala (sic!), te da treba da odgovara za "gore opisana djela". U odluci komisije, pod naznakom, "opšta odgovornost", navedeno je da su, dok je S. Drljević bio u privremenoj "vladi" u okupiranoj Crnoj Gori (1941) - vršeni "masovni pokolji slobodoljubivog stanovništva". Međutim, ta je tvrdnja netačna, ne odgovara stvarnim događajima u tom periodu. Komisija je, kao dokazni materijal, navela deset Drljevićevih članaka koji su objavljeni u listovima "Spremnost", "Hrvatski narod" i "Hrvatski krugoval", kao i knjigu *Balkanski sukobi*. Neki od tih članaka, kao i pomenuta knjiga, ni po čemu ne mogu biti dovedeni u vezu sa ratnim zločinima. Tu spada tekst "Povijesni dokument beogradske narodne skupštine iz 1928. godine", u kome je Drljević opisao atentat na Stjepana Radića. Taj tekst je prvi put objavljen u kalendaru "Božićnica" za 1929. godinu, ali je policija zaplijenila i uništila tu publikaciju, pa je zato Drljevićev tekst preštampan u "Hrvatskom krugovalu", kao izvorno svjedočanstvo o tome događaju. Isto tako, članak "Cetinjska bombaška afera", koji je objavljen u "Hrvatskom narodu", uzet je, dozvolom "pisca i nakladnika", iz knjige *Balkanski sukobi* koja je tada bila još u štampi. U tom odlomku Drljević je opisao pripremu atentata na kralja Nikolu i crnogorsku vladu, 1907. godine (Arhiv Hrvatske, Glavni registar br. 21987). Ovdje treba posebno skrenuti pažnju na Drljevićev članak "Sustav komunističke borbe" ("Graničar", Zemun 15. I 1944), zbog prisustva antijevrejskog stava, koji je ranije formulisan u Njemačkoj i nekim drugim zapadnim zemljama. Drljević kaže da je nestala Rusija u revoluciji jer je njeno "ime židovska krvoločnost premazala (je) krvlju njenih sinova", te da je uspostavljen "sustav vladavine, kakav je kadar stvoriti samo pakao židovske mržnje i osvete". Dalje on piše, da je, od mnogobrojnih naroda ruskog carstva, stvorena "gomila osoba kojima je potpuno oduzeta svijest pripadanja bilo kakvoj narodnoj posebnosti". Ovdje se Drljević osvrće i na partizanski pokret; govoreći o njegovom vođstvu, konstatuje da ono vrlo dobro poznaje prilike u bivšoj Jugoslaviji i narodne težnje pojedinih zemalja, što dokazuje i "njihov ustav" jer su po njemu "pojedine zemlje ne samo ravnopravne nego i u tolikom stepenu samostalne, da njihov odnos nije federacija nego konfederacija". Pod "ustavom" on podrazumijeva odluke drugog zasijedanja AVNOJ-a. Međutim, Drljević zaključuje da bi, pod dominacijom Sovjeta, ta (planirana) konfederacija postala žrtva "najkrućeg centralizma".

može biti tretiran kao "ratni zločinac", kako ga i danas (uporno) obilježavaju velikosrpski orijentisani pojedinci i institucije.

Literarno-publicistički rad

1.

Dok je bio učenik gimnazije u Srijemskim Karlovcima, Sekula Drljević je počeo pisati pjesme, od kojih je sedam objavio, od 1900. do 1908, u "Golubu", "listu za srpsku mladež", kako piše u zaglavlju. List "Golub" izlazio je u Somboru, od 1879, do 1914. Ideja grafičkog izgleda prve strane "Goluba", iako je likovno rješenje drukčije, stilski se podudara sa izgledom naslovne strane lista "Mlada Srbadija", (nacionalističkog) ideološkog organa Ujedinjene omladine srpske (Novi Sad, 1870; Beograd, 1871-72). "Mlada Srbadija" imala je na lovorovom vijencu ispisane nazive "srpskih" "pokrajina": Boka, Dalmacija, Bosna, Srbija, Banat, Srem, Zeta, Stara Srbija, Crna Gora. Spisak "pokrajina" je odgovarao programu Ujedinjene omladine srpske, o kooptiranju i srbiziranju. Naslovna strana somborskog "Goluba" barokno je ukrašena reprezentativnim simbolima koje je isticala i forsirala srpska propaganda XIX stoljeća. Na četiri ugla naslovne strane dati su crteži: Cetinja, Prizrena, Novog Sada i Beograda, a na dva stuba nacrtani su likovi "Srpske svete trojice", kako ih je nazivala Ujedinjena omladina srpska: Save Nemanjića, Dositeja Obradovića, začetnika velikosrpske ideje, i Vuka Karadžića. Osim tih predstava dati su crteži izmišljenih likova-simbola srpske istorije: Miloša Obilića, guslara, Kosovke đevojke, i ranjenika. Tri pjesme, od po osam stihova, Sekule Drljevića objavljene su na tako likovno i idejno riješenoj naslovnoj strani, u sredini opisanog crteža, što je, vjerovatno, snažno impresioniralo mladoga Sekulu.

Samo u dvije pjesme, didaktičkog tona, te u pjesmi "San", u kojoj se odaljeni mladić sjeća svoje majke, - nije prisutan pomen Srba. Pjesme su kruto pisane, bez invencije, sa simbolima i vokabularom koji sriječemo kod romantičara. Među ovim pjesmama izdvaja se, zbog prisustva ličnog tona, navedena pjesma "San".

Oda "Vojvoda Marko Miljanov", napisana povodom Markove smrti, u proljeće 1901. godine, složena je od često korišćenih, patetičnih eksklamacija, ali u potpisu ima jedan Sekulin biografski podatak, da je on "blagorodni pitomac Markov", što znači da ga je, vjerovatno, Marko stipendirao, novčano pomagao da se školuje.²¹³

Osim u somborskom "Golubu", Sekula Drljević je objavio još nekoliko pjesme u cetinjskom "Književnom listu", sarajevskoj "Bosanskoj vili", podgoričkoj "Zeti", u listu "Hrvat" i zagrebačkom časopisu "Evolucija".

Odom "Njegovom Kraljevskom Visočanstvu Gospodaru Crne Gore Nikoli I Petroviću Njegošu" javio se Drljević na 60-ti kraljev rođendan, istovremeno kad je pisao pomenutu molbu za stipendiju. U pjesmi slavi kralja Nikolu kao pobjednika u bitkama, ali ga veliča kao "Srbina": "Srbine dični" (tri puta ponavlja), "od tebe dušman srbinski strada", njegovim junaštvom "diči se

---

²¹³ Ovaj podatak nijesam uspio arhivski provjeriti jer o tome nema dostupnih pisanih tragova, ali iz molbe S. Drljevića, koju je, nekoliko mjeseca docnije (10. avgusta 1901), uputio kralju Nikoli, vidi se da je nakon smrti Marka Miljanova bio ostao bez novčane potpore za školovanje. U ovoj molbi, poslije visoko patetičnog izliva odanosti kralju, traži stipendiju, da bi mogao produžiti započeto školovanje, i nakon toga braniti perom Gospodara: "Sudbina mi dade pero u ruke, da perom odužujem sv(eti) dug, perom da se borim, sa perom da ginem za Gospodara svog Viteškog, ali da dorastem za takav boj, trebam pomoći od premilostivoga Gospodara, te se usudujem Njega najponiznije zamoliti, da bi mi jedno stipendijsko mjesto najmilostivije udijeliti blagoizvolio. Osnažen krijepkom nadom u neizcrpivu milost Vaše darežljive desnice, jesam najvjerniji sluga Vašeg Kraljevskog Visočanstva - Sekula Drljević, učenik VII razreda gimnazije". - NMCG - BOC, Nikola I, 1901/II, 246.

danas srbinski svijet", "za takvog Srba", "srpstvo ti daje vijenac trajni", "srpstvo će njime da te okiti", i dr.²¹⁴

Pjesmu "Lovćenski poklič" objavio je, kako sam saopštava, pod pseudonimom "Hajduk Pero", u zagrebačkom listu "Hrvat" (1923). Policija je, zbog te pjesme, zaplijenila cio tiraž toga broja lista. U pjesmi je iskazao otpor prema zločinima koji se čine nad crnogorskim narodom, a neposredno je inspirisana spaljivanjem porodice ustanika Petra Zvicera.²¹⁵ Pjesmu je unio u knjigu *Balkanski sukobi*, sačuvavši je tako od zaborava. Tragičnom kraju porodice Zvicer vratio se u pjesmi "Lovćenska tajna" koju je objavio u časopisu "Evolucija" (1936). Drljević je koristio i oblik crnogorske tužbalice da bi čitaocima podstakao na emotivan doživljaj surovih prilika u okupiranoj Crnoj Gori. U uvodnom (proznom) objašnjenju kaže da su tužbalice "obred crnogorske religije", da su dio "crnogorskog pogleda na svijet". On iznosi tezu da se crnogorska religija ne poklapa sa hrišćanstvom jer je u crnogorskoj religiji ideal - heroj, pa, praveći distinkciju, zaključuje da crkveno opijelo traži od živih da misle na smrt, a tužilice "razgrću pepeo smrti da bi pronašle vatru života". U tužbalici "Lovćenska tajna" on pominje nestale crnogorske "mudre glave": knjaza (Danila) "kog nam najamnička podlost uze", Njegoša, svece Vasilija Ostroškog i Petra Cetinjskog koji čine - "Onu svjetlost vjere prave, samodane", - oni će se zapitati da li "prokletstvo ljudske sudbe jošte traje" kad vide "vrtlog bola rodne grude", kad doznadu da "s krilima od plamena / nad Cucama svake noći / leti žena". U objašnjenju koje je dao u fusnoti, S. Drljević kaže da se tužbalica odnosi na strašni zločin koji je žandarmerija učinila nad porodicom poznatog crnogorskog ustanika Petra Zvicera, kada su zločinci vezali majku Petrovu za trešnju da bi gledala kako joj svezana snaha i unučad gore u zapaljenoj kući. Tužbalica "Lovćenska tajna" je objavljena 1936. godine.²¹⁶

2.

Posebno je potrebno obratiti pažnju na pjesmu "Vječna naša", čiji je dio danas postao zvanična crnogorska državna himna. Tu pjesmu Drljević je prvi put objavio pod naslovom "Crnogorsko seljačko kolo", u podgoričkoj "Zeti", u januaru 1936. godine.²¹⁷ Pošto je, kao političar, djelovao u Seljačko-demokratskoj koaliciji, onda se može naći objašnjenje zašto je u pjesmi potencirao seljaštvo. Mjesec dana docnije, ta pjesma je publikovana u zagrebačkom časopisu "Evolucija",²¹⁸ sa izmijenjenim naslovom - "Vječna naša". U fusnoti Drljević je dodao zabilješku: "Ovu pjesmu pjevaju Crnogorci na napjev Lijepa naša domovina". Ta primjedba, koja je upućena hrvatskim čitaocima, može da znači da su njegovu pjesmu širili, dok je bila u rukopisu, pripadnici Crnogorske stranke, na narodnim sijelima, pa da je tako postala popularna rodoljubiva oda. Pjesma slavi Crnu Goru, njene moralne i istorijske vrijednosti, pa je zato brzo prihvaćena i postala je izraz narodne težnje za afirmacijom domovine. Zato je mnogi smatraju narodnom pjesmom. Ti Drljevićevi prkosni, patriotski stihovi dobijali su kohezionu snagu koja je rasla što je teret okupacije postajao teži. Pjesmu S. Drljevića "Vječna naša" objavio je i S. Marković Štedimlija, na kraju svoje knjige *Osnovi crnogorskog nacionalizma*.²¹⁹ Po nekim izmjenama može se zaključiti da je Štedimlija imao noviju Drljevićevu verziju. Tako je dio stiha

²¹⁴ "Bosanska vila", br. 11-12, Sarajevo 1901, 196.

²¹⁵ Poznati crnogorski ustanik Petar Zvicer poginuo je, zajedno sa deset komita, kod Nikšića, 28. decembra 1923. ("Slobodna misao", Nikšić, 31. XII 1923). U *Balkanskim sukobima* promakla je netačna godina (1926) pogibije P. Zvicera.

²¹⁶ S. Drljević, Crnogorske naricaljke, "Evolucija", sv. 6-7-8, lipanj-srpanj-kolovoz, Zagreb 1936, 297-301.

²¹⁷ "Zeta", god. 7, br. 1, Podgorica 1936, 15.

²¹⁸ "Evolucija", god. IV, sv. 2-3, Zagreb, veljača-ožujak 1936, 168.

²¹⁹ S. M. Štedimlija, *Osnovi crnogorskog nacionalizma*, Zagreb, 1937, 127.

"naše klance" prepravljeno u "vaše klance". Zatim, stihovi u petoj strofi: "ponosna će s nama biti / na Lovćenu gordom vila", u novoj verziji glase: "Biće gorda, biće slavna / domovina naša mila".

Kada je S. Drljević, u proljeće 1944, objavio knjigu *Balkanski sukobi 1905-1941*, kao prolog te povijesno-političke studije stavio je pjesmu "Vječna naša", ali u djelimično izmijenjenom obliku u odnosu na prvu objavljenu verziju, u "Zeti" i "Evoluciji". U prvoj strofi zadržao je prvi stih, a slijedeća tri je izmijenio, tako da u izdanju s početka 1936. godine, glase: "sinovi smo tvog stijenja / čuvari smo tvoje časti / i seljačkog tvog poštenja", a u verziji iz 1944. godine: "tvoj Lovćen je car Jadrana. / Ka seljaka tvojih djela, / kad su čija opjevana?" Petu strofu je izmijenio i dao joj drugi smisao. Verzija iz 1936: "Dok seljačkoj našoj misli / Naša sloga daje krila, / ponosna će s nama biti / na Lovćenu gordom Vila". A izmijenjena strofa glasi: "Dok lovćenskoj našoj misli / naša sloga daje krila, / bit će gorda, bit će slavna / domovina naša mila". Šestu strofu je u cjelini dodao.

Iz pjesme "Vječna naša" uzete su za crnogorsku himnu, u cjelini, druga, peta i sedma strofa. Stihovi prve strofe, osim prvog stiha, uzeti su, uz djelimične izmjene, iz prve verzije, objavljene u "Zeti". Izmjene su slijedeće: "Vječna naša Crna Goro", u: "Majko naša Crna Goro". Stihovi: "čuvari smo tvoje časti / i seljačkog tvog poštenja" sažeti su u jedan - "i čuvari tvog poštenja".

Kad dodamo ovim pjesmama Drljevićev prijevod dvije pjesme Friedricha Schillera, koje je objavio dok je bio učenik gimnazije,²²⁰ to bi bio njegov, dosad poznati i publikovani rad na poeziji. Pjesme koje je objavio u somborskom "Golubu" pisane su ekavski, a one koje su kasnije nastale, pisane su ijekavski.

3.

S. Drljević napisao je članak "Jedan pogled na spjev *Smrt Smail age Čengića*",²²¹ koji je istorijsko-literarnog usmjerenja. On ispravlja tvrdnju M. Medakovića da je Šujo Karadžić upućen kod Čengića da bi ga svojim šalama zavarao da ne posumnja da se priprema napad. Po Drljeviću, Šujo je došao pod Smail agin šator, koristeći njegovo povjerenje, s namjerom da mu uzme ključeve od konjskih bukagija i tako mu onemogućiti bjekstvo kada bude izveden napad. Dalje Drljević kaže da je Medaković prešutio dvije činjenice: 1. pošto je rekao da je Uskoke i Drobnjake predvodio Novica Cerović, nije pomenuo da je Smail agu ubio Mirko Aleksić, - i 2. da je na čelu Moračana stajao arhimandrit moračkog manastira Dimitrije Radojević,²²² koji je bio "jedan od glavnih organizatora" toga napada. Medaković je tako postupio jer je, tvrdi Drljević, službeno Cetinje bilo neraspoločeno prema Dimitriju Radojeviću, zbog njegovog grubog odbijanja da plati daciju. Navodno je predstavnicima gvardije rekao: "Kad smo odbili plaćanje harača silnome Otmanoviću, sigurno da ga nećemo plaćati ni kaluđeru cetinjskome. To recite vi vašemu vladici i odmah idite otkuda ste došli". S. Drljević tvrdi, u skladu sa svojom tezom koju je iznio 1910. godine,²²³ da su plemena vodila samostalan život, u velikom stepenu, pa za Moraču kaže da se smatralo da "pripada Crnoj Gori, ali ta pripadnost bila je samo fiktivna", da je

²²⁰ "Književni list", sv. 9-10, Cetinje 1901, 297; - isto: sv. 11, 1901, 371.

²²¹ "Ljetopis Matice srpske", knj. 327, sv. 1-2, januar-februar 1931, 81-86.

²²² Dimitrije Radojević (Jasenovo, Morača, ? - 1864), bio je arhimandrit u manastiru Morača, od 1830, do 1864. godine; za njegovo vrijeme "otuđen je skoro sav knjižni fond rukopisnih knjiga", preko Vuka Popovića i Vuka Vrčevića koji su knjige upućivali Vuku Karadžiću, a on ih je prodavao bibliotekama u Evropi (Austrija, Njemačka, Rusija i dr). Vidi: Božo Đ. Mihailović, *Manastir Morača*, Cetinje 1968.

²²³ Organizacija crnogorskih redovnih sudova u svom istorijskom razvitku, "Arhiv za pravne i društvene nauke", Beograd, V/1910, IX, 5-6, 386-412.

s Cetinjem (Morača) saradivala "kada joj je to išlo u račun", a da o "nekakvim naredbama Cetinja Moračanima nije bilo ni govora", već da egzistiraju paralelno: "Na Cetinju Vladika, u Morači Arhimandrit".

Između dva svjetska rata, kada je pisao Drljević ovaj tekst, Mićun Pavićević je izmišljao (i objavljivao) veliki broj anegdota, u kojima se veliča, kao najviši izraz "slobodne ličnosti" i "hrabrosti", - prkos pojedinaca centralnoj vlasti na Cetinju, naročito kralju Nikoli. Samovolju, autarhičnost i sukobljavanje bratstava i plemena, forsirala je tzv. "napredna" omladina, krajem XIX vijeka, pod patronatom i uz instrukcije srpskih vlasti, da bi se i na taj način pripremalo uništenje crnogorske države. Može se pretpostaviti da je ta linija otpora Cetinju i dinastiji Petrović-Njegoš razvijana i u krilu Crnogorske mitropolije, pošto je knjaz Danilo I odbio da se zavladiči, te da je centar tog otpora bio u manastiru Morača, o čemu govori Drljević.

Cilj S. Drljevića je bio da u ovome radu pokaže ulogu Moračana u boju na Mljetičku, pa kaže da su oni, "zbog mogućnosti svoga broja, sačinjavali glavninu, prema kojoj su Uskoci i Drobnjaci, pod vođstvom Novice Cerovića i Mirka Aleksića, bili sporedne čete". Suprotno ovoj tvrdnji, S. Drljević, pri analizi kompozicionog postupka Ivana Mažuranića u eposu *Smrt Smail age Čengića*, primjećuje da u Mažuranovićevom djelu četa polazi sa Cetinja jer je "vazda slobodno Cetinje bilo istočnik i vođa borbe za slobodu", pa i one čete koje su polazile iz drugih mjesta - sve su "u njega gledale", jer je Cetinje bilo "duhovni vođa i čete protivu Smail age".

Drljevićev tekst je izazvao reakciju. Autor teksta u "Slobodnoj misli" s pravom osporava tvrdnju Drljevića da je Morača bila nezavisna od Cetinja i od Otomanske imperije.²²⁴ On mu zamjera i što se pridružio nadmetanju i potenciranju učešća Moračana u borbi na Mljetičku.

4.

U knjizi *Centralizam ili federalizam* Sekula Drljević je objavio pet svojih govora u Narodnoj skupštini (22. juna 1925, 16. februara, 8, 26. i 27. marta 1926). Ovim govorima pridružio je, zbog njegove aktuelnosti, i članak "Za Goleš planinom", koji je bio publikovan u zagrebačkom listu "Hrvat".²²⁵

Drljevićevi govori u ovoj knjizi reprezentuju njegovu političku misao. U predgovoru kaže da je centralizam, od 1918, donio potčinjenost, potiskivanje kultura, neravnopravnost, onemogućio stvaranje "više civilizacije Južnih Slavena", što bi, tvrdi on, bio "jedini smisao jugoslavenske državne misli". Na suprot centralizmu, federalizam bi donio ekonomsko-kulturnu ravnopravnost. S. Drljević je, preko južnoslavenskog primjera, pronikao u suštinu problema koji nastaje formiranjem širih državnih tvorevina, što dokumentuje i teška sudbina kultura nekih naroda koji su kooptirani u nekoliko velikih evropskih država.²²⁶

S. Drljević kaže da je u XIX stoljeću Crna Gora dokazala "višu kulturnu sposobnost" - *Imovinskim zakonikom* i *Gorskim vijencem*, jer su ta djela ulaznica u "regijone abstrakcije", u kojima su prisutna samo kreativna dostignuća značajnih stvaralaca iz velikih naroda.

On Krfsku deklaraciju (od 20. jula 1917) definiše kao jednostrani pravni akt, kojim srpski kralj "fiksira svoje zahtjeve prema ostalim zemljama južnih Slavena", ali nalazi da je Krfska deklaracija predviđala federaciju. Međutim, S. Drljević ne komentariše činjenicu, da na zaključenje krfske konferencije nijesu pozvani predstavnici suverene crnogorske države, o čijoj su sudbini donošene odluke.

²²⁴ S. S., "Slobodna misao", br. 15, 12. april 1931, 7.

²²⁵ 13. septembar 1925, br. 1681.

²²⁶ Među stare, reprezentativne primjere spada prekid procvata i dekadencija helenske kulture nakon osvajanja makedonskog kralja Aleksandra i proširenja makedonske kraljevine na grčke polise.

Govoreći o tvorcima centralizma, ironično konstatuje da su centralisti pronašli "tronarodni narod" i "vidovdansku narodnost" (Srbi, Hrvati i Slovenci tretirani su kao jedan narod). Međutim, Drljević ne kritikuje kreatore centralizma što ne uvažavaju činjenicu o postojanju crnogorskog naroda. Naprotiv, iz tih njegovih govora (1925-26) jasno je da tada Drljević Crnogorce smatra (posebnim) dijelom srpskog naroda, koji ima vlastiti historijski put i kulturno nasljeđe. Na toj činjenici, o posebnom historijskom razvoju zemalja koje su ušle u sastav Kraljevine SHS, - on razvija svoju političku misao: da pomenuta tri naroda treba da "odustanu" od svojih (posebnih) patriotizama i da nova država treba da se bazira "na principu ravnopravnosti historijskih individualiteta i njihovih ekonomsko-kulturnih interesa". Na taj način, mislio je Drljević, dobila bi i Crna Gora ravnopravno mjesto. Da bi opstala takva država, potrebno je suzbiti nadređivanje neke od tih "udruženih" zemalja.

Drljević se borio protivu nametanja "istočnog dijalekta", da bude nastavni i književni jezik; on dalje kaže da centralistički ministri prosvjete, kako ih naziva, - jurišaju na historiju pojedinih udruženih zemalja, falsifikujući je. Drljević je gajio iluziju da je moguće ustanoviti i održati ravnotežu interesa svih dijelova državne zajednice iako sam kaže da srpski (beogradski) kapitalizam svaku (sebičnu) akciju "maskira plaštom nacionalnih interesa i srpske državne ideje", te "divljom, urnebesnom drekom o opasnostima, koje bajagi prijete srpstvu i Srbiji".²²⁷ Na tome mjestu, da bi istakao primarni interes kapitalista, on izvodi (prividno) kontradiktoran zaključak, da "beogradskom kapitalizmu nije stalo do srpstva". Vidovdanski Ustav, iz koga se razvio centralizam, on definiše kao pobjedu "beogradskog kapitalizma" pod jugoslavenskim amblemom.

U govoru u Narodnoj skupštini, od 22. juna 1925. godine, Sekula Drljević napada politiku "brisanja Crne Gore i svega što je crnogorsko" koja je inaugurisana godine 1918, i podignuta "do visine državnog sistema vidovdanskim Ustavom". On rezignirano zaključuje: "Ali ko mari za posljedice, glavno je da se Crna Gora briše".²²⁸ Ni na zemljopisnim kartama, kaže Drljević, nema Crne Gore ni kao oblasti.

U govoru od 5. maja 1926, Drljević je tražio da se Crnogorcima, čije su kuće popaljene (od kraja 1918. do 21. decembra 1925. godine), isplati odšteta. Prijedlog su napadale srpske stranke iz Crne Gore i njihovi listovi. Osim toga, Sekula Drljević, kao i ostali poslanici Crnogorske stranke, tražio je isplatu Crnoj Gori ratne odštete.

Posebno treba istaći da je S. Drljević, na sjednici Narodne skupštine, 27. marta 1926. godine, dezavuisao obmanu iz političke propagande, da Crna Gora ne može ekonomski opstati sama, pa da ne može tražiti ni ravnopravan status; on je s pravom dokazivao suprotno, sposobnost Crne Gore za samostalan život, ali da je njeno teško stanje rezultat pljačkanja od strane državne uprave.

U parlamentarnim debatama, razvijajući teoriju federalizma, Drljević je ispoljavao jak smisao za analizu i govornički talenat.

5.

---

²²⁷ *Centralizam ili federalizam*, Zemun 1926.

²²⁸ Sekula Drljević i Mihailo Ivanović, predsjednik Crnogorske (federalističke) stranke, otputovali su iz Crne Gore, kada je bio došao kralj Aleksandar zbog prijenosa Njegoševih kostiju na Lovćen (ta svečanost na Cetinju je trajala od 20-23. septembra 1925), jer su ga smatrali glavnim krivcem za stanje u kome se nalazila Crna Gora. Ta svečanost bila je rezultat inicijative Radikalne partije, da bi bio smanjen uticaj Crnogorske stranke. Za izbjegavanje dočeka kralja, posebno je napadan S. Drljević (Na raskršću, "Crna Gora", br. 45, 16. oktobar 1925; "Slobodna misao", br. 161, 11. oktobar 1925).

Neke teze za posljednje djelo Sekule Drljevića, *Balkanski sukobi*,²²⁹ javljale su se, u periodu od dvije i po decenije, kroz njegove polemike, otpore negatorima opstanka Crne Gore, posebno u parlamentarnim debatama. Knjiga je nastala od jeseni 1943, do marta 1944. godine, s ciljem da doprinese rješavanju crnogorskog pitanja poslije završetka rata. Po visokom nivou dokumentarnosti i teorijske utemeljenosti, usamljena je pojava u tadašnjoj crnogorskoj politikološkoj literaturi; u pitanju je Drljevićeva kritika i metodično demaskiranje imperijalne prakse. Kao teoretičar društvenih odnosa, predviđao je nemogućnost opstanka državne tvorevine koja je osnovana na nejednakosti, pa je zaključivao, u jednom studioznom tekstu iz 1936. godine, da Jugoslavija mora biti "ili harmonija ravnopravnih interesa svih pod njenim nebom udruženih zemalja, ili neće postojati". Zato izriče imperativan stav: da je nužno bačiti "za sva vremena prokletstvo na imperijalizam", da bi se ostvarila zajednica više naroda.

Crnogorski potuđenici pokušavali su da ospore teze S. Drljevića, kao što je njegovo stalno iznošenje činjenica o nepodnošljivom stanju u kome se nalazio crnogorski narod, tvrdeći suprotno, da ne postoji neriješeno crnogorsko pitanje, jer je, navodno, sve pozitivno riješeno odlukama (nelegalne) podgoričke skupštine, a da postoje samo ekonomski problemi. Drljević je dao doprinos razbijanju tih iluzija: podsticao je razvijanje svijesti o crnogorskoj individualnosti, u vremenu kada je planski i uporno rađeno na gašenju sjećanja na crnogorsku državu, narod i njegovu kulturu.

U toj knjizi on koristi razvijeni publicistički stil i vokabular, a u nekim segmentima javi se književno dorađen iskaz, u opisu pojedinih situacija ili pri karakterizaciji političkih aktera. Reprezentativan primjer je opis audijencije kod N. Pašića, u kome je izvajao moralni i politički portret ovog političara. U nekim dijelovima knjige autor je postigao visok stepen analitičnosti. Iako o zbivanjima u periodu od 1905. do 1941. godine, ima više tekstova drugih autora, knjiga S. Drljevića ostaje kao važno svjedočanstvo o političkim prijevarama, međusobnim poricanjima, zavjerama, zločinima, uzaludnim ratovanjima.

Nakon likvidacije posljednjeg Obrenovića (1903), srpski političari imali su oslonac na carsku Rusiju koja je počela napuštati Crnu Goru; Drljević govori da je srpska dinastija, kao i njeni političari i tajne organizacije, organizovala terorističke akcije, da bi se crnogorska država rastočila (bombaška afera, kolašinski proces). Srpska, i prosrpska štampa u drugim krajevima, radila je na razvijanju otpora prema Crnoj Gori. Uočavao je Drljević skrivenu imperijalnu strategiju, kao što je oglašavanje boraca za oslobođenje Crne Gore za "separatiste", ili svodenje ustanka crnogorskog naroda, iz 1919. godine, na borbu samo za ("posjedničke"!) interese dinastije Petrović-Njegoš, pri čemu je stvarana lažna slika o motivima angažovanja protivnika crnogorske države. Na takve agitacione zamke odgovarao je S. Drljević realnom slikom događaja: da je u pitanju oružani pokret naroda "odrasla u slobodi, da dobije svoju slobodu". O uzrocima te borbe ostavio je Drljević potresne stranice, opisujući neke primjere zločina koje je po Crnoj Gori vršila srpska vojska i žandarmerija, kao što je pjesma "Lovćenska tajna",²³⁰ u kojoj opisuje zločin nad porodicom Petra Zvicera.

U *Balkanskim sukobima* ističe se i sugestivni opis razgovora Nikole Pašića sa ruskim carem, početkom 1914, kada je Pašić lažno informisao cara da cio crnogorski narod želi

---

²²⁹ Odmah nakon štampanja *Balkanskih sukoba*, u hrvatskoj periodici objavljena su dva prikaza na to najznačajnije Drljevićevo djelo: I. M., Crna Gora u balkanskim sukobima i zbivanjima 1905.-1941, tjednik "Novine", br. 128, Zagreb, 24. IV 1944, 9; - A., *Balkanski sukobi* - od dra Sekule Drljevića, "Glas pravoslavlja", god. I, br. 3, Zagreb, 15. svibnja 1944, 9. - O ovom djelu S. Drljevića, vidi: Dr Danilo Radojević, "Svjedok vremena", pogovor uz reprint izdanje *Balkanskih sukoba*, Zagreb, 1990, 175-183.

²³⁰ "Evolucija", god. IV, sv. 6, 7, 8, Zagreb 1936, 297-301.

ujedinjenje sa Srbima. Pošto ga je krivo informisao da je na jugu Austro-Ugarske prihvaćena velikodržavna srpska ideja, to je navelo cara na tragičnu odluku i za vlastiti prijesto: da odobri izazivanje početka prvog svjetskog rata. Često je Drljević podsjećao na katastrofalni ishod crnogorskih stradanja i uzaludnih žrtava u prvom svjetskom ratu, u koji je Crna Gora ušla bez postavljenog strateškog cilja. Na jednom mjestu je ostavio zapis sa epitafnim prizvukom, o nestanku crnogorske države: "I krfska deklaracija i kasnija okupacija Crne Gore od strane srpske vojske samo su obred ukopa umrle crnogorske slobode". U knjizi su detaljnije prikazani politički sukobi, do ubistva kralja Aleksandra Karađorđevića (1934), a period kneza Pavla osvjetljen je kroz nekoliko epizoda.

U posljednjem poglavlju knjige, pod naslovom "Duhovni lik Crne Gore", iskazao je Drljević novi odnos prema etničkom određenju Crnogoraca. On se poziva na rezultate, kako kaže, savremene nauke, prema kojima je u osnovi svih tzv. "dinarskih naroda"²³¹ - ilirski sloj, iz koga su nastali narodi koji su ostvarivali vlastiti istorijski put i kulturu. On kaže da crnogorski narod po jeziku pripada slovenskoj jezičkoj zajednici, pa indirektno saopštava da su zatečeni Iliri tokom vremena slavenizirani.²³²

S. Drljević, govoreći o etničkom porijeklu crnogorskog naroda, pozvao se i na mišljenje istaknutog srpskog naučnika Živojina Perića koji je, kratko vrijeme prije nego je drugi svjetski rat zahvatio i Balkan, zaključio (argumentovano) da su Crnogorci "etička i etnička posebnost". Ne može se prihvatiti tvrdnja nekih autora da Drljević, u svojim poslaničkim debatama u Narodnoj skupštini, i u člancima koje je objavljivao u štampi, nije priznavao postojanje crnogorskog povijesnog individualiteta, jer je on, iako nedorečeno i sa nedovoljnim saznanjima, ukazivao na razlike između Crnogoraca i Srba, još u advokatskoj odbrani pri montiranom procesu generalu R. Vešoviću (1921). Da bi dalje razmišljao o ovome pitanju, Drljeviću je bilo potrebno da vidi pogrome nad Crnogorcima, poslije okupacije Crne Gore, 1918. godine. Posebnost crnogorskog naroda, kako konstatuje Drljević, iskazana je i u umjetnosti. Primjer su crnogorske tužbalice i *Gorski vijenac*, za koji kaže da je "bljesak crnogorskog pogleda na svijet".

To, novo gledište o crnogorskom narodu i njegovom porijeklu, predstavlja potpuno odstupanje od romantičarsko-nacionalističkih lekcija,²³³ koje je slušao i bio usvojio u gimnaziji u

---

²³¹ S. Drljević se ranije oslanjao na antropografiju Jovana Cvijića, ispuštajući iz vida da je njegov geopolitički rad bio u službi pijemontskih planova i akcija velikosrpske buržoazije. U jednom dijelu objektivnih naučnih analiza došlo se i do zaključka da je Cvijićeva idealizacija tzv. "dinarskog psihičkog tipa" - nenaučna. Na jednom mjestu Drljević je zapisao da "nije nepoznato da je srpski učenjak Jovan Cvijić rekao da dinarci i Srbi nijesu jedno" (S. Drljević, Pitam Beograd, "Spremnost", br. 104, 20. II 1944, 3).

²³² Potrebno je, međutim, skrenuti pažnju na činjenicu, da S. Drljević nije pominjao slavenska-(dukljanska) plemena koja su došla iz Polablja na tlo Duklje (bivšeg Prevalisa), đe je počeo da se odvija proces slavenizacije (dukljanizacije) dijela zatečenog, ranije doseljenog na te prostore, neslavenskog stanovništva, kao i prožimanje kultura. Od vremena formiranja prvih država južnih Slavena (od VII do XII stoljeća) odvijao se proces etničkih oblikovanja. Doseljena slavenska plemena donijela su iz postojbina već formirane posebnosti, a zatim su, vremenom, stupala u bliže socijalno-ekonomske i kulturne veze sa starosjedilačkim stanovništvom, ostacima Ilira, romaniziranih Ilira, Grka, Kelta i dr. Proces međusobne asimilacije, u zavisnosti od toga koje je zatečeno stanovništvo u većem stepenu slavenizirano, dovodio je do novog udaljavanja doseljenih Slavena, pa su tako nastajali južnoslavenski etnosi, među kojima i dukljanski (crnogorski). I nakon formiranja ovih etnosa, nije se gubila svijest o pripadnosti širem, slavenskom svijetu. Docniji procesi kulturnog prožimanja i demografskih kretanja na balkanskim prostorima, doveli su do smanjivanja razlika. S. Drljević nije bio dostigao ovaj nivo saznanja o etno-istorijskim procesima.

²³³ Sekula Drljević se mogao sresti sa ranije izrečenim tvrdnjama nekih istoričara, da Crnogorci nijesu slavenskog porijekla, ili da su dukljanski Sloveni asimilirali starije slojeve balkanskog stanovništva. Tu misao je, na primjer, kazao u svojim pismima I. Ruvarac, koje je upućivao dr L. Tomanoviću. Tomanović ih je publikovao 1923. godine. U prvom od njih, 28. marta 1889. godine, Ruvarac je pisao da Crnogorci nijesu od starih Zečana, već Vlasi koji su

Srijemskim Karlovcima. On se uzdigao i iznad nametnute "istine", tokom XIX stoljeća (kroz romantičarsku literaturu, školstvo i političku propagandu), da su Crnogorci "nadnarod" ("cvijet srpstva"), što je bio ponio iz svoje zemlje. Shvatio je koliko je Crna Gora bila otvorena za mitove, koji su bili prepreka za stvaranje realne svijesti o sebi.

U vezi pripreme za štampu rukopisa *Balkanskih sukoba*, treba pomenuti da ga je redigovao (lektorisao) dr Ferdinand Maslić,²³⁴ saradnik lista "Graničar". On je Drljevićev jezik u *Balkanskim sukobima* prilagodio tada važećem korijenskom pravopisu u Hrvatskoj, a unio je i neke specifične hrvatske lekseme, pa ta Drljevićeva knjiga odudara od pravopisnih osobina ostalih njegovih tekstova. Da bi slika bila cjelovitija, pod kakvim je uslovima radio S. Drljević, u ovom izboru njegovih djela doslovno je prenijet tekst iz prvog izdanja *Balkanskih sukoba*.

Zaključak

Rad Sekule Drljevića nije bio duže vremena legitimna tema istraživanja, pa su, u kontekstu obrade drugih ličnosti i tema, o njemu iznošene uopštene i slobodne ocjene. Djelovao je kao političar, politički teoretičar, pravnik i publicista, više od tri i po decenije, koje obuhvataju dva balkanska i dva svjetska rata. To vrijeme je donijelo velike lomove u državnom i društvenom životu Crne Gore i crnogorskog naroda. Promjene koje su nastajale u političkoj i drugim društvenim sferama, uticale su na promjene njegovih stavova prema crnogorskom državnom pitanju, od prijedloga stvaranja unije sa Srbijom, do borbe za samostalnost.

Dvije i po decenije vodio je Drljević borbu, u parlamentu i publicističkim tekstovima, protivu srpske hegemonije nad Crnom Gorom, u toku bijelog terora, kada su najgrubljim sredstvima branjeni rezultati nelegalne podgoričke skupštine, pa je korišćeno njegovo ime od strane unitarista kao sredstvo za osudu pokušaja afirmacije crnogorskog naroda, tj. postalo je lajt motiv u političkim i "naučnim" istupima zaštitnika velikosrpskog projekta. Zato su teze S. Drljevića bile stalni cilj osporavanja.

On je teoretski objašnjavao ideju federalizma u svojim političkim izjavama i ugradio je u program Crnogorske (federalističke) stranke, u vrijeme kada nije bilo izgleda za obnovu crnogorske državnosti. Insistiranjem na federalizmu htio je sačuvati svijest kod crnogorskog naroda o državotvornoj tradiciji.

---

se "docnije uvukli, doselili i sklonili u Crnu Goru". Mjesec i po kasnije (12. maja 1889) Ruvarac žali što nema podataka o porijeklu Crnogoraca: "...da imam potanji(h) podataka za moju misao o poreklu sadašnjih Crnogoraca, Brđana, Hercegovaca i Bokelja, ne bih se ja ustručavao i zazirao i plašio ujedinjenja Crne Gore i svih sedmoro brdah s Hercegovinom i Bokom, već bi(h) ustao i bez svake bojazni rekao da su stari Srbi" izginuli i izumrli, a da su današnji Crnogorci "većim delom porekla vlašokoga". Na tu misao Ruvarac se vratio još jednom, u pismu od 26. septembra 1894, kada objašnjava zašto ne može doći u Crnu Goru jer zna da se ne bi mogao uzdržati da ne kaže "kom Crnogorcu ili Brđaninu, da je poreklom Vlah". (Dr Lazar Tomanović, Iz jedne zbirke pisama zaslužnih Srba, "Godišnjica Nikole Čupića", knj. XXXV, 1923, 243-249). Drljević je mogao, isto tako, pročitati kod J. Erdeljanovića, da je među Srbima i Hrvatima (Erdeljanović ovde ne pominje Crnogorce jer ih ubraja u "Srbe") bilo "na više mesta tzv. Vlaha koji su bili mešavina od starih Ilira i Tračana", a na jugu "osim Vlaha i dosta Arbanasa, koji su postali mešanjem starih Ilira i Tračana" (J. Erdeljanović, Što su Srbi, Hrvati i Slovenci, u: *Jubilarni zbornik života i rada SHS I. XII 1918-1928*, Beograd, 1928, 10).

²³⁴ Dr Ferdinand Maslić, defektolog, završio je višu pedagošku školu. Radio je u gimnaziji u Zemunu kao sekretar. Znao je više jezika. U "Graničaru" je objavljivao članke iz istorije Zemuna, o starim kućama i dr. Za vrijeme okupacije u drugom svjetskom ratu, bila je donijeta odluka o osnivanju gradskog muzeja, pa je dr F. Maslić bio zadužen da prikuplja eksponate i stare fotografije. Kada je osnovan Muzej Zemuna (1952), Maslić je predao Muzeju prikupljenu građu.

U Crnoj Gori, od 1918, bile su, i u organizacionom smislu, na političkoj sceni filijale srpskih stranaka koje su zauzimale najgrublji negatorski odnos prema Sekuli Drljeviću. Prve svoje otpore Drljević je publikovao, jer je tako jedino mogao, u hrvatskim listovima. Od 1921, u člancima konstatuje da postoje osobenosti kod svih naroda, koje su istorijski nastale, pa moraju biti uvažene pri uređenju države. Pitanje državnog uređenja Drljević je tretirao kao civilizacijsko, pa je isticao ekonomske, kulturne i političke probleme koje treba adekvatno riješiti. Ove stavove nastavio je iznositi, od 1925, kao poslanik Crnogorske (federalističke) stranke, u govorima u Narodnoj skupštini. Zbog Drljevićeve uporne borbe protivu centralizma, koji je bio politička realnost u novoformiranoj državi Kraljevini SHS, kao i njegovih zahtjeva za vraćanje ravnopravnog statusa Crnoj Gori, - bio je izlagan napadima u crnogorskoj i srpskoj štampi.

S. Drljević se zalagao za legalnu, političku borbu, pa je, zavisno od opšte situacije i odnosa snaga, mijenjao taktiku. Njegove izjave protivu centralizma koji gazi demokratske principe, bile su stalni izazov za vlast, pa je raznijem metodama poništavan efekat njegovih pokušaja da se počnu stvarati uslovi za društvene promjene. U godinama trajanja versajske Jugoslavije shvatio je koliko je bilo negativno njegovo vlastito djelovanje (od 1913. do 1919) na likvidaciji crnogorske države. To iskustvo je docnije gnomično sažeo, zapisujući da je država "najveće ljudsko dobro. Nju je najteže stvoriti, a lakše od mnogih velikih ljudskih djela uništiti". U radu na širenju ideje obnove crnogorske državnosti imao je najupornije protivnike u sloju potuđenika iz sopstvenog naroda, kojima je upućivao misao da je bratstvo "sentimentalan pojam bez ikakvog pravnog ili političkog značaja. Ostaju jednakost i sloboda". Drljević je često uziman kao (negativan!) primjer "separatiste", a njegov razvojni put, kao i društvena uslovljenost nekih njegovih angažovanja u koja se upuštao, nijesu cjelovitije obrađivani, zaboravljani su pojedini vrijedni tekstovi koje je objavljivao u štampi. Umjesto analiza, neutemeljene ocjene Drljevićeve ličnosti od političkih protivnika, koji su ujedno bili protivnici ideje o samostalnoj Crnoj Gori, često su ponavljane i dobijale značaj pune i trajne slike ovog crnogorskog političara.

Drljević je uočavao lomove karaktera u vrijeme poništavanja i gašenja crnogorskog identiteta, između dva svjetska rata, kada su se međusobno slavili zavjerenici protivu crnogorske države kao "nacionalni heroji," jer je, kako on primjećuje, bio preuzet od srpskih tajnih organizacija kult zavjereništva.

Svoju političku misao Drljević je često združivao sa odabranim Njegoševim stihovima, što je ujedno bio i metodični odgovor onima koji su, bez dubljeg razumijevanja, ovoga pjesnika svojatali i zloupotrebljavali. Tako je pokazivao koliko je Njegoševo djelo ugrađeno u temelje crnogorskog pogleda na svijet.

Analizom sadržaja pretežnog dijela Drljevićevih tekstova dolazi se do zaključka do koga je stepena on bolovao poniženja u koja je zapao crnogorski narod, koji je bio izložen potpunoj kulturnoj represiji. Članci u kojima je podvrgavao demistifikaciji agresivno, pijemontsko djelovanje srpske vladajuće klase, bili su revolt na takve odnose. Zahvaljujući solidnom obrazovanju i retorskom daru, uz relaksirajući sloj ironije, otkrivao je zapostavljene istine. Taj njegov nadmoćni govor izazivao je jaku mržnju brojnih političara koji su štićeni organizovanom državnom silom.

Tokom drugog svetskog rata, od 1942. do 1944, Drljević je objavljivao u hrvatskim novinama članke koji su se, osim manjeg broja izuzetaka, odnosili na krug crnogorskih tema, sadržanih u njegovim poslaničkim govorima, a u nekim slučajevima, uzimao je odlomke iz rukopisa koji su kasnije prilagođeni za knjigu *Balkanski sukobi*. U to vrijeme bio je osamljen sa svojom koncepcijom o restituciji crnogorske države, pa je, zbog oštih napada na njega koji su objavljivani u Nedićevoj Srbiji, te lažnih policijskih prijava da saraduje s komunistima, osjećao

da mu je egzistencija ugrožena, čime se može objasniti nastanak i jednog dijela njegovih članaka koji su bili na liniji okupatorske politike.

U srpskoj štampi i političkim brošurama u Nedićevoj kvislinškoj Srbiji upućivane su teške riječi Sekuli Drljeviću zbog njegovog stava o posebnosti crnogorskog naroda. Njemu su suprotstavljani "argumenti" iz propagandne literature, kao što je "prisjećanje" da je u crnogorskim školama učeno da Crnogorci "pripadaju srpskoj a ne crnogorskoj narodnosti", pa da od toga što su u školi učili, odstupaju "razni Drljevići, Štedimlije i drugi otpadnici". Na kraju su slijedile i prijetnje ("izdajnicima i tuđim izmećarima") fizičkim uništenjem, da će ih, zbog njihovog "protivsrpskog" rada - "stići narodna osveta za sva nedela i narodna izdajstva".²³⁵

Komunizam Drljević definiše kao "međunarodnu bolijest",²³⁶ od koje Evropa boluje nekoliko decenija, pa je pogrješno mislio (1941) da će doći do izlječenja zahvaljujući armijama sila osovine koje su "već na pragu Petrovgrada, Moskve i Kijeva". Za crnogorski narod se nadao da će se sam izliječiti. Taj otpor prema komunizmu inicirao je Drljevićevo opredjeljenje da istraje u uvjerenju da je moguće, uz pomoć Hitlerove Njemačke, slomiti partizanski i četnički pokret, i vratiti poništeni suverenitet Crne Gore. On se jednako suprotstavljao četnicima i partizanima, iako su crnogorski četnici bili nosioci velikosrpske hegemonističke ideje, a partizani jedini vodili borbu za nacionalnu ravnopravnost. Pri kraju rata (1944), kada je postalo očigledno da će doći do sloma sila osovine, bio je podlegao i propagandi da će neminovno doći do sudara Sovjetskog Saveza sa zapadnim saveznicima, Velikom Britanijom i SAD, pa da će to biti nova šansa za obnovu crnogorske države.

Odluka dijela vođstva CFS, u čijem je donošenju sudjelovao S. Drljević, da se, uz pomoć italijanske vlade, vrati samostalnost Crnoj Gori, bila je napuštena zbog okretanja italijanskog okupatora prosrpskom projektu. Isto tako, bili su nerealni naponi S. Drljevića da za ideju obnove crnogorske države obezbijedi njemačku podršku. Pokušao je preko ministra H. Neubachera, ali čak i njemački agenti bilježe da se S. Drljević razočarao u rad ovog ministra koji je Drljevića vidio kao "podmitljivog agenta". Zatim, nadao se u posredništvo Ante Pavelića, misleći da on kod njemačkih vlasti uživa visoki ugled. Pomenuto Drljevićevo političko djelovanje, da iskoristi okupatore koji su razbili srpsku imperijalnu tvorevinu Jugoslaviju, da ne bi poslije završetka rata došlo do obnove asimilatorsko-unitarne države, učinilo ga je "negativnim" primjerom za političko osuđivanje - kao "separatista" - svih onih koji zastupaju tezu o povijesnoj utemeljenosti crnogorskog naroda.

"Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača", djelujući u pobjedničkoj euforiji, naznačila je S. Drljevića kao "ideologa fašizma". Međutim, čitavo djelovanje S. Drljevića, pa i njegovo kolaboriranje sa okupatorom, bilo je usmjereno na borbu za stvaranje političkih uslova u kojima bi bila obnovljena crnogorska nezavisna država, tj. da se spriječi ponovno prisajedinjenje Crne Gore Srbiji. On je smatrao da većina Crnogoraca ne želi da ponovo nad njima drugi vlada, pa je i knjiga *Balkanski sukobi* nastala sa istim ciljem, da pokaže, na osnovu analize srpske hegemonističke politike u prvoj polovini XX stoljeća, da nije moguće formirati takvu Jugoslaviju koja bi po demokratskim principima bila trajna i u kojoj bi bila osigurana sloboda i ravnopravnost crnogorskog naroda.

Argumentovane tvrdnje autora koji su dokazivali da je Crnogorcima i u novoj državnoj zajednici "ravnopravnih naroda" osporena istorija, kultura i ostali elementi identiteta, navele su komunističko rukovodstvo da aktuelizira ime Sekule Drljevića, kao negativnog indeksa. Istoriografska afirmacija crnogorske feudalne prošlosti kvalifikovana je kao "nacionalizam" i

---

²³⁵ "Srpski narod", Beograd, 25. marta 1944.

²³⁶ Govor preko Radio Cetinja, 30. avgusta 1941.

"separatizam", što je, u toj konjunkturi, značilo najtežu osudu, kao pokušaj razbijanja Jugoslavije. Takvim izjavama političara prizivane su grupe prosrpski orijentisanih naučnih radnika da pobijaju teze "crnogorskih separatista" koji negiraju "zajedničko" etničko porijeklo Crnogoraca i Srba. Međutim, ti su pokušaji ostajali na nivo-u pomenutih političkih izjava, "definišući" Drljevića i Štedimliju kao "fašističke" i "ustaške" ideologe, iako ustaše nijesu imale potrebe da im njih dvojica dopisuju politički program.

Dr Danilo Radojević